

K I N C S E S T Á R

MAGYARORSZÁG NÉPEI
ÉS A RÓMAI BIRODALOM

ÍRTA

ALFÖLDI ANDRÁS

BUDAPEST, 1934
KIADJA A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG

*A Magtífar Szemle Társaság tulajdonában levő
"Old Kenntonian Stgle" anqadúccokkal szedte és ngomta
a Tipográfiai Műintézet. Budapest. V. Báthorq-utca 18*

MAGYARORSZÁG NÉPEI ÉS A RÓMAI BIRODALOM

AKI HAZÁNK RÉGI LAKOSAINAK a római világhatalomhoz való viszonyát attól az időtől kezdve tárgyalná, amikor Augustus elfoglalta a Dráva-Száva között, olyan hibát követne el, mint az a botanikus, aki egy növény életműködésének megfigyelését csak attól a mozzanattól kezdené, amikor az a földből kibújik, s megfeledeznék a mag földbejutásáról és a csírázásról, sőt a gyökerek táplálkozásához szükséges mikroszkopikus lények földalatti életközösségétől kezdve a megfelelő talaj s a nedvesség szerepéig mindenről, ami csak szükséges egy biológiai tünetény megértéséhez.

De még azzal sem elégedhetünk meg, hogy a római impériumnak Magyarország felé való terjeszkedését első szárnypróbálgatásaitól kezdve vegyük szemügyre, mert a másik nagy ókori kultúrnép előőrsei is eljutottak erre felé, és ezért Róma mellett a görögség északra való hatolását sem feledhetjük el. A kettő összevetéséből fog csak elénk tárulni egy, országunk sorsában állandóan ismétlődő alapvető jelenség: két szembenálló nagy erőtömeg küzdelme földünkért.

Valamint az elején, úgy a végén sem metszhetjük ketté egy évszám hóhérbárdjával a római Magyarország történetét. Hiszen nem egyetlen taglócsapással,

hanem évszázados vonaglásban múlt el itt is a római-ság: először az állami szervezet hullott szét, azután lassan-lassan elnyelték a romanizációt a népvándorlás szűnni nem akaró hullámai.

Arról, hogy milyenféle adatokra támaszkodnak megállapításaink, és hogy milyen módszerekkel szólal-tathatjuk meg a rendelkezésünkre álló forrásanyagot, a függelékben szólunk. De annyit szeretnék megjegyezni, hogy ez a szerény és bizonyára (már csak terjedelmileg is) fogyatékos ábrázolás lényegében önálló kutatómunkából leszűrt eredményeknek adja első kör-vonalait.

ÉVEZREDES érintkezések és hatások szövődménye alakította ki Magyarország népeinek történelmi elhelyezkedését Közép-Európában. Ezeket kell röviden szemügyre vennünk.

Magyarország történetének legkorábbi korszakai-ban csupán a régészeti leletek vallomására vagyunk utalva, amelyek természetesen főleg csak állapotokat és nem eseményeket tárnak elénk. Ez a leletanyag ma már annyira felszaporodott, hogy statisztikai osztályozása egészen élesen határolt csoportokra tagolja, tárgyi típusok, temetési szokások és települési formák stb. szerint.

A legkorábbi idők emlékcsoportjait csak annyiban tudjuk meghatározni, hogy a kultúra, melyből eredtek, mily területeket ölelt fel, hol volt ezek közül a centruma, stb., de minél későbbi korokba érünk, annál biztosabban hozzáköthetők ezek az emlékosztályok történelmileg ismert népfajokhoz, illetve törzsekhez. Már a Kr. e. III. évezredben virágzott magyarországi csiszolt szerszámú kőkor egyik sajátos kultúrköre olyan erős kapcsolatokat mutat délfelé, egész Thessa-

liáig, hogy a görög őstörténet kutatásának ez az összeköttetés egyik szilárd kiindulópontja lett. Még jobban lemérhető a történeti jelentősége a következő millenniumba tartozó gazdag, magyarországi bronzkornak, amelynek késői reliktumai érdekes következtetésekre adnak alkalmat a rómaikon őslakosság kilétét illetőleg is. Népmeghatározás szempontjából azután még kézzelfoghatóbban felhasználható egy idegen, még pedig északról jövő leletosztály befurakodása e bronzkor legkésőbbi szakának leletanyagába.¹ Ez a betörés kétségtelenül az illyrek megérkezését jelzi, azt a hatalmas népmozgalmat, amely Görögországban a dór vándorlás képében lépett fel, s amelynek térfoglalását itt, azután a Balkánon és Itália bizonyos vidékein újabban eredményesen tudja kimutatni a helynév-kutatás.

Igazi történelmi megvilágításba azonban csak a Kr. e. utolsó évezredben kerülnek lassanként Magyarország népei, amikor a klasszikus világ kisugárzása ide is mindjobban elér. De a klasszikus kultúrának ez az észak felé való terjeszkedése nem egységes folyamat, hanem két ellentett irányú áramlat összeütközésében jelentkezik. Ez az országnak anthropogeográfiai helyzetéből következő és — amint említettük is már — sorsát végig kísérő tünemény. A mondott időben a görög közeli kelet és a római Itália befolyása találkozik itt, s ez a találkozás eleinte kettős kultúrhatást, később a két nyelvterület érintkezését s végül e kétféle elem politikai választófalát jelenti, majd az ókor politikai összeomlása után vallási téren éreztette hatását. A Szávánál, ahol Nyugat-Róma egykoron elvált Bizánctól, máig is farkasszemet néznek a római katolikus horvátok a görögkeleti szerbekkel.

¹ Tompa Ferenc megállapítása.

Nézzük először Hellasz szerepét ebben a kölcsönhatásban. A görög földleírás gyermekkorának első, tévedésektől, mythikus és mesebeli elemektől tarkálló értesülései tanúskodnak arról, hogy a görögség pioníriái, a kereskedők, már a Kr. e. VI. században tudomást vettek ezekről a vidékekről. Ugyanerről tesznek bizonyosságot a régészeti leletek is: így a Tisza forrásvidékén előkerült pompás görög bronzhydria, egy protokorinthosi agyagkorsócska Szombathelyről, azután egy görög állatdíszítéses fülű kancsó helybeli agyagutánzata, amely szintén a felső Tiszánál került napfényre és még néhány más emlék az V. századból. Az egyik útja ezen portékáknak a fekete-tengeri görög gyarmatok felől, a Duna mentén haladt Magyarország irányában, de az Ochrida-tó körül újabban felbukkant nagyszerű leletek igazolják, hogy már korán és sok árút exportáltak észak felé magából az anyaországból is; ezek a holmik az Axios és Margus folyók völgyeinek ősi forgalmi vonalán jutottak felfelé. Ennek az összekötő-vonalnak természetes közvetítője volt a Felső-Hellából mélyen országunkba nyúló illyr-fajú népség homogén tömege, mely Epirustól északra is erősen elgörögösödött. Később, a hellenizmus első idejében is, a tulajdonképen Hellas és Macedónia nagy bor- és olaj kereskedői a dákok felé irányították árúikat, s ezeknek útját cserepeik edénybélyegzői jelzik. Cserébe portékájukért rabszolgákat, nyersterményeket kaptak.

A másik nagy kisugárzási centrum a Pontus északi partvidéke. Ennek „Hinterland”-ját Kiewből a Kárpátok aljáig, már a Kr. e. VI. századtól kezdve meghódították a görög ipar termékei. A Dnieper torkolatánál fekvő Olbia közvetíti a Moldván, Erdélyen és Galicián át Magyarországra irányuló forgalmat, amely együtt tör előre a szkíták bámulatosan nagy

területeket felölelő terjeszkedésével. Olbiában nyerte Herodotos is értesüléseit a Maros völgyében lakó agathyrsekről. Viszont a Duna torkolata körül fekvő görög városok a nagy folyam útját használják fel a thrák és dák fajú népekkel való kereskedelem kifejlesztésére. A Kr. e. IV. században élt Theopompos egy töredékéből pedig már az Adria növekvő szerepe bontakozik ki: azt olvassuk itt, hogy a chíosi és thasosi kerámia errefelé a Narenta völgyén át jutott el, s innen egy árucserélő hely forgalma továbbította észak felé. Ebben az időben a rettenetes erejű kelta invázió a pontusi városok kereskedelmét megakasztja, s csak akkor indul meg újra innen egy rövid ideig tartó, lüktető forgalom, amikor később, Caesar korában, Burvista dák király ezeket a városokat bekebelezi birodalmába. A Kr. e. III. századtól kezdve a rhodosi és thráciai amphorák töredékeinek útja a Szereth völgyén át Erdélybe követhető, knidosi, delosi és attikai bélyeges edényekkel együtt, Macedónia befolyása pedig a Dunántúlon érezhető a legjobban. Görög típusú fibulák és utánezeteik a déli részeken elég gyakoriak. Ebben a korszakban azonban már rendszeresen beáramlik ide a görög — főleg macedón — ezüstpénz is: az itt lakó népek ugyanis a görög befolyás alatt a terménygazdaságról fokozatosan áttérnek a pénzgazdaságra. A Dunántúl illyr-kelta népe a Kr. e. III századtól fogva, a macedón pénzrendszer szerint már maga is gyárt pénzeket, Erdélyben a dákok pedig valamivel később a thasosi és az első macedón kerület négydrachmásait utánozzák. Különbözik a görög-macedón pénzt a Kr. e. II. századtól kezdve egyre jobban kiszorítják a mai Magyarországon a római köztársaság s a tőle függő Apollónia és Dyrrachium (Durazzo) denárai, előrevetve a jövő politikai alakulásának irányát.

Arra sohasem gondoltak a hellén város-államok, hogy ezt a kereskedelmet belföldi kolonizációval építsék tovább. Utánuk Macedónia is csak azért irányítja fegyvereit néhányszor észak felé, mert az itt lakó vad törzsek állandóan veszélyeztették. Nagy Sándor apja még csak nehezen birkózik meg velök, de végül is több hadjáratában eljut a Duna közelébe is. Majd 351-ben nagy történeti lehetőség pillanata merül fel: Nagy Sándor hadat vezet északnyugat felé, a Dunához. Ekkor küldték el hozzá követeiket állítólag a dunamenti kelták is. A nagy királynak azonban nem hódítás volt a célja, csak keletre való távozása előtt kellett megfékeznie a nyugtalan szomszédokat. Milyen másként alakult volna Európa sorsa, ha ezt az előretörést olyan stílusú kultúrakció és államszervezés követte volna, mint amilyen a nagy hódító távol-ázsiai útjának nyomán bekövetkezett! Roppant jellemző az antik észjárásra, — mint látni fogjuk, Róma is így tett, — hogy Sándor, aki Iránt és Indiát hajtja jogara alá, saját ősi hazája határán megtűri a rabló szomszédokat. Nem is imponál ezeknek a világ nagy „békehozója”: még életében harcolnia kell velük, és mikor halála után a nagy Ázsia megfélemlítve vesztig marad, az illyrek vígan lázadoznak. A diadochosok önemésztő háborúi — éppen úgy mint később Róma polgárháborúi — megakadályozzák, hogy az új világbirodalom a terjedelme és önsúlya követelte stratégiai határokat északon elérje. A megcsökkenett erejű Macedónia a hannibáli háborúk idején már legfeljebb csak az illyr tengerpartra formálhat jogot egy új nyugati nagyhatalommal szemben, amely már az itteni apró kalózfejedelmeket erősíti Philippos ellenében. Róma ez, amelynek nagyszerű növekvése most már örökre véget vetett annak a lehetőségnek, hogy a mai Magyarország a görög kultúrszférába kerüljön.

MIELŐTT Rómának a Dunához való felvonulására térnénk, tekintsünk végig kissé azon népek során, amelyeket itt talált. A nyugati részeken leginkább a már ismert illyrség lakott. Nyelvének számos nyoma maradt meg a római-kori feliratok személyneveiben s a pannon helynevekben. Keleten már igen régi idők óta egy másik, homogén népesség telepedett meg, a thrákokhoz tartozó dákok. E két népesoport életét mintegy Kr. e. 600 táján megrázza a szkíták előtörése nyugatra. Ez az első belső-ázsiai lótenyészítő pásztor nép, amely itt megjelenik és vékony uralkodóréteg formájában szétterül a magyar síkságon is. Az erdélyi agathyrsek valódi szkíták: eredetileg a három részre osztott szkita államszervezet egyik harmada; de a tápiószentmártoni és zöldhalompusztai aranytárgyak (a szkita szarvas-ősanya képével) igazolják, hogy e helyeken is maga a vezérréteg van jelen, nemcsak stílushatása. Ez a szkita-hullám a bronz használatához ragaszkodó és az Alpések itáliai szorosai felől befolyásolt magyarországi illyr tárgyi típusok közé új formákat hoz s a vas használatát nagyobb mértékben terjeszti el.

Ez a szkita hagyaték azután elvész szemünk elől, aminek újabb néplökések lehettek az okai, főleg a kelták rohama. Van egy adatunk, hogy hozzánk is akkor érkezett meg ez a néphullám, mint Itáliába, tehát 400 körül. Erre vallanak a legkorábbi kelta leletek is. Az itteni népek leigázása után a szomszédokkal számtalan háborút viseltek, p. o. 358 körül az ardiaeusokat verik meg, amiről véletlenül értesülünk, 280 körül feldőljk Delphit. A leletekben most a kelta stílus és tipológia annyira kiszorítja a többit, hogy a különböző néprétegek eltűnnek az egyforma takaró alatt.

A II. században Kr. e. különösen a Száva torkolatától a Morava felé lakó scordiscusok számtalan rablóhadjárata Macedónia és Thracia területére az az indítók, amely Rómát kényszeríti, hogy érdekei védelmében hatalmát feljűk kiterjessze. Sokszor harcolnak ellenűk római seregek változó szerencsével, főleg 168 óta, amióta Macedónia római tartomány lett. Sokáig nem tudják őket lecsendesíteni, mert a kimberek vándorlása kilöki régi helyűkről e törzseket. De mióta (Kr. e. 88-ban) Scipio Asiagenus a Szávától északra szorítja vissza őket, s a szomszédokkal való szakadatlan harcokban rengeteg vért vesztenek, nem oly veszedelmesek többé. Még egy elkésett kelta hullámról teszűnk rövid említést, a bójok vándorlásáról, akik a kimberek visszaverése után egy kis idővel Csehországból ereszkednek lefelé. A század közepe előtt még ott találjuk őket a Duna jobbpártján, a (főleg Ausztriában lakott) tauriscusok keleti szomszédóságában. Azonban jórésűket az akkor fénykorukat élő dákok nagy uralkodója, Burvista, kiirtja.

RÁTÉRHETÜNK most annak a folyamatnak változására, hogyan ér el Róma hatalma erre a területre is, akkor, amikor a Földközi tenger nagy félszigeteinek „Hinterland“-ját pacifikálja. Kereskedelme ezekre a tájakra már régen a tényleges katonai megszállás előtt előretört. Sőt ez sem jár töretlen utakon: a borostyánkő-kereskedelem útja már a 2. évezredben Kr. e. Nyugatmagyarországon keresztül vezetett Jütland és Keletporoszország felől Itáliába, majd 1000 után a virágzó veneto-illyr vaskultúra hozza termékeit ide, még később az etruskok és az

„estei“nek nevezett kultúra ipara. A kelta invázió azonban megszakítja egy időre ezt az összeköttetést, Róma pedig a kelták letörése után sem törődik az északi népekkel, mert Szicília elfoglalása óta egyre inkább lefoglalja erőit a Földközi tenger medencéjének birtokáért való óriási küzdelme. Érdekes azonban, hogy az italo-pannon összeköttetésekben lényeges szakadás nem történhetett, hiszen az itáliai pénz legkorábbi formája, az „aes signatum" elkésve még a Kr. e. I. század elején is forgalomban volt ezen a tájon, mint az e korbéli délpannoniai leletek is tanúsítják. A Kr. e. II. századtól fogva már hatalmas mennyiségben forog a római ezüstdénár is a Duna völgyének középső részén, az I. században pedig érdekesen veti előre Róma győzelmének fényét az a tény, hogy a dunántúli kelták macedón pénzláb szerint vert nagy ezüst pénzein törzsfőik neve mellett már a római dénárok ábrázolásainak utánzatai tűnnek fel, sőt a század vége felé a Budapest környékén lakó eraviscu-6ok már pénzláb és rajz tekintetében is a dénárt utánozzák, latin felírással nevezve meg rajta magukat. Csábítja errefelé a vakmerő itáliai kereskedőket a borostyán útja, rabszolgákat is bőven vehettek errefelé. (Ne feledjük, hogy az új-attikai vígjátéknak már egyik állandó zsáneralakja a dák rabszolga, de az Appenin-félszigetre is jutott innen elég emberportéka.) Vonzották őket a természeti kincsek is: ausztriai aranymezőkről keringő szenzációs hírekről értesít p. o. Polybios, Dalmáciában pedig még a föld felszínén is találtak aranyat, s az ausztriai vasbányáknak már régen a foglalás előtt nagy piaca volt Itáliában.

Ennek a mai Magyarország felé irányuló forgalomnak legfontosabb kiinduló pontja először nem is Itália területén volt, hanem az illyr tengerpart azon látszólag szabad görög városaiban, melyek a Kr. e.

III. század óta Róma álcázott stratégiai bázisai voltak Macedónia ellenében. Innen, Durazzo környékéről vág magának állandó medret a szerb Morava, Drina és Száva stb. völgyein felfelé ez a kultúrfolyam. De már Kr. e. 183 óta megnyílik a közvetlen összekötő vonal is, amikor a szenátus megalapítja Aquileia kolóniáját, nemcsak stratégiai, hanem kereskedelempolitikai okokból is. Valóban nemsokára a középső Dunamedence népeinek legfontosabb vásárhelye alakul ki itt, és Laibach körül egy előretolt aquileiai „vicus” bonyolítja le a portékák cseréjét a sisciai pannonokkal. A nagy aquileiai kereskedő-famíliák már a foglalás előtti időben pompás görög szobrokkal ékesített villákat építenek Karinthiában, majd Augustus századától fogva Pannóniában is nagy szerepet játszanak ezek a gazdag aquileiai pénzemberek és nagyiparosok. Ez a befolyás a késői ókorig mindig megmaradt, amit nemcsak Aquileia gyáriparának roppant térfoglalása bizonyít, hanem e városnak a keresztény politikában való igen nagy jelentősége is; ez a szerep Aquileia pusztulása után utódára, Grádóra, száll. Attila kétségtelenül tudatosan járt el, amikor Itália és Pannónia e nagy összekötő láncszemét megsemmisítette.

Feltűnhetik, hogy ezt a céltudatos kereskedelmi előretörést mily későn követte a vidék katonai megszállása. Ámbár az Alpések bástyáit akkor is csak az északi kapuinál lehetett hatásosan megvédeni, mégis Augustus koráig megtúrték a kis, független hegyi népeket a Transpadana nagy városainak szomszédságában. Akkor, amikor a távoli keleten egy hatalmas uralkodó, a syriai Antiochus Epiphanes, a római követ első felszólítására abbahagyja Egyiptom elleni hadjáratát, a dalmaták még arra merészkednek, hogy a szenátus egy másik küldöttével a legarcátlanabban bánjanak. Ezt a visszás helyzetet megérthetjük: Róma

szemében az alpesi országoknak s északi előterepüknek pacifikálása csak járuléka volt annak a főcéljának, hogy gazdaságilag birtokába vegye azt a civilizációs vérkeringést, melyet keleten Nagy Sándor és utódai, nyugaton pedig a görögök, etruszkok és punok szerveztek meg a Földközi tenger mellékén. Nem földet és telepítésre való alkalmat óhajt tehát Róma, hanem szervezett üzemet és kiépített jövedelemforrásokat. Világtörténeti hivatásának magaslataira azonban akkor emelkedett, mikor e nyers étvággyal felfalt birtokokat mérsékléssel és nagy perspektívájú előrelátással lassan magához emelte és keserves hódításait a *pax Romana* felséges eszméivel tudta erkölcsi alapra helyezni. Csakhogy a világtárfogó gondolat e csúcspontjáig még sok bukdácsolás vezetett. Nézzük az eseményeket.

EMLÍTETTÜK MÁR az illyriai érdekszféra kiépülését a III. században Kr. e. Hiába igyekeznek Macedónia Hannibállal egyesülve lerázni a kellemetlen szomszédot: bukásával együtt az illyr partvidék is római fennhatóság alá kerül, és az új birtok megszilárdulását az Appolloniából és Dyrrachiumból induló Via Egnatia, ez a nagy műút, biztosította. Ezeknek az eseményeknek egyelőre csak közvetett kihatása van a mai Dél-Magyarország népeire. A II. század 80-as éveiben p. o. a macedónok szeretnék a scordiscusokat Itáliára uszítani s később Perseus alatt is szövetkeznek velük. De ugyanekkor az „alpokontúli kelták” már Rómának ajánlkoznak szövetségesül Perseus ellen.

A scordiscusok portyázásai ellen irányuló, már említett bosszuló expedíciók néha jó messzire felhatolnak: állítólag már 112-ben eléri egy sereg ebből

az irányból a Dunát. Fontosabb, hogy e népek és thrák, dárdán stb. társaik állandó nyugtalankodásai már 100 körül Kr. e. megérlelhették azt a meggyőződést, hogy a katonai határt egészen az Alsó-Dunáig és Szávaig kell feltolni, hogy nyugton lehessenek tőlük. Egyik mozzanata e műveletnek Scipio Asiagenus akciója volt a scordiscusok ellen; sőt ez az ellenökés tovább is megy, és Scribonius Curio — hihetőleg a Morava völgyén át — elér a Dunáig, egy másik vezér pedig a Maricza mentén nyomul fel, és az Aegaei tenger és az alsó Duna közötti terület 70-ben már a rómaiak birtokában van. Ez a foglalás annál jelentősebb, mert ugyanekkor Róma utolsó nagy ellenfele, Mithridates, a pannonjai törzsekkel szövetségben a szárazföldön akar a Pontustól Itáliába nyomulni. Már-már hamarosan a mai Magyarországra került volna a sor, ha a polgárháborúk ekkor el nem vonták volna északról a római erőket. A zűrzavaros évtizedekben a dunai támpontok újra elvesztek, míg újra fel nem vehette a régi hódító-programm fonalát egy olyan nagy ember, mint Octavianus Caesar.

Most a római előnyomulás másik útvonalára térünk, amelyet a Pó-síkságnak kelta törzsein keresztül tapostak ki a légiók, mindjárt a pún veszély elhárítása után. Az akkoriban oly nagy szemhatárú kormányzatnak többek közt össze kellett szervesen kötnie az új dél-illyriai és észak-itáliai birtokokat is: ezért nem észak, azaz Ausztria, hanem északkelet, tehát Magyarország felé fordult ennek az előrehatolásnak arcvonala. A század közepén már a dalmatákat is megverik, s ezekben a harcokban a scordiscusok is kemény leckét kapnak, sőt egy római sereg első ízben lép Pannónia földjére is, elérve Sisciáig, a mai Szi-szekig. Pedig Róma ekkor még egyáltalában nem akar területeket szerezni és semmiképpen sem szán-

dékozik asszimilálni ezt a népet: csak vazallusokká akarja tenni a hegyi rablókat és légioi harc-készségét éleszti ezekkel az expedíciókkal. További hadjáratai eredményeképen a délillyriai új birtokot összekötik az északitáliai hódítással és 119-ben újra előretörnek Siscíáig.

Most mintha szünet állna be, mintha a római faltörökös abbahagyta volna a Pannóniát elzáró akadályok felmorzsolásának munkáját. Pedig láttuk, hogy a másik oldalról, Macedónia felől ugyancsak energikusan folyt még jó sokáig ez az arcvonal-előretolás. Ennek először is a kimber-mozgalommal kapcsolatos népeltolódások lehettek okai, de a japud nép erős ellenállása is, amely a Karszton, a tauriscusok és a Trieszt körül lakó karnok között tört helyet magának. Éppen ekkor, Marius és Sulla idején s Mithridates korában, annyi nagy feladatot kellett a republikának megoldani, hogy ily helyi jelentőségű frontszakasz előbbrevitelére nem juthatott ereje. Még Caesar korában is, mikor a leszámolás már közelgett, először az értékesebb, kulturáltabb Gallia teljes legigázására került a sor, és mikor a lázadó dalmaták megfenyítéséhez láttak volna, ezt a Pompeius-szal való leszámolás jó ideig teljesen megakadályozta.

Pedig halála előtt Caesar óriási méretű hadjáratban akarta, még a parthusokat megelőzően, letörni az ekkor Burvista alatt nagy hatalomra vergődött erdélyi dákokat. Ez a király kelet felé a pontusi görög városokra is kiterjeszti uralmát (egy igen érdekes dionysopolisi felirat elmondja, hogy egy ottani polgár felkereste őt fővárosában, Argedavaban), délen Thráciában hódít, a Dunántúlról pedig kiveri a bójokat. Pompeius legyőzésének idején azonban Burvistát is meggyilkolják, országa pedig részekre esik szét. Mikor Antonius és Octavianus actiumi mérkőzésekor a du-

nai népek is halásznak a zavarosban, a dák királyok már nem zavarnak sok vizet. Igaz, hogy betöréseikkel még egyre nyugtalanítják a Dunától délre fekvő vidékeket, de Augustus alatt néhányszor alaposan megverik őket, sőt egy sereget a császár a Dunán át földjükre küld át, amint evvel saját életírásában el is dicsekszik. Még Siscia meghódításának is egyik főcélja a dákok elleni stratégiai bázis megteremtése volt, s Augustus csak a németországi nagy kudarc miatt ejti el támadó terveit, amikor az egész határpolitikában a meglévő birtok védelme lesz az elv.

Néhány évtized múlva egy új nép előretörése a Duna-Tisza közére elválasztja a dákokat Pannóniától.

A RÓMAI HÓDÍTÁS küszöbén állunk. De ne feledjük el, hogy az akkori civilizált világnak, a Földközi tenger mellékének önmagában való egyesítése olyan békés vérkeringést teremtett meg, mely országunkat fegyver nélkül is körébe vonta. És amikor a nagyszabású római útépitkezések következtében a szárazföldi összeköttetések világhálózata kezd kibontakozni, — ezek az utak nemcsak a kereskedelemnek és hadászatnak, hanem az organizációnak is addig páratlan csatornái — akkor az anthropogeográfiai tényezőktől megszabott nagy útvonalak már mintegy előre kipontozódtak Magyarorszáig felé is. így az Itáliából Dél-Pannónián át Drinápolyon és Bizáncon keresztül Ázsiába vezető út jelentőségével már jóval kiépítése előtt tisztában voltak a vezetők: a macedón király Kr. e. 180-ban már ismeri a scordiscusok helyzetének azt az előnyét, hogy ezt az utat kezükben tartják; 171-ben egy konzul már erre akar Itáliából sereget vezetni Macedóniába stb.; világos, hogy Aquileia ala-

pítása is kapcsolatos volt ennek a felismerésével. És ezeknek a nagy útvonalaknak traszírozását nemcsak a sereg lábanyoma adta meg, hanem a merész magánvállalkozás előretörése is, amely sokszor messze megelőzte amazt.

Ügy látszik, végeredményben Polybiostól származik az az elbeszélés, hogy a Kr. e. II. században Aquileiából hogyan jön a kocsiforgalom Trieszt mögött Laibach tájáig, ahol hajókra rakva folyón vizsik tovább a portékát Sisciáig. A mondott cserélőhelyen, Nauportusban, már régen a hódítás előtt volt egy római kereskedőkből és pénzemberekből álló „conventus”. Legújabbán pedig egy feliratról arról értesülünk, hogy ugyancsak a végleges megszállás előtt, a Tiberiustól Claudius első éveiiig tartó időközben, már a laibach-környéki római vállalkozók Sava-ria-Szombathely bennszülött telepén is felütötték szállásukat. Ezen igazi „üttörők” nyomába szegődött tehát csak Caesar és az ő félbemaradt terveit megvalósító Augustus, amikor az Itáliát északon a többi országgal összekötő nagyszabású úthálózat megteremtésekor a fentebb követett vonalat is kiépítette. Nagy esemény volt ez, s nemsokára nagyméretű csapateltolások, államfők utazásai Rómába, lüktető kereskedelem mutatták meg, mily fontos ütőere lett ez az impériumnak. A Carnuntumnál betorkolló útról már megemlékeztünk, amelyen az északi germán világ borostyánkő-kereskedelme Pannónián keresztül eljutott a római világba. Ugyanettől a várostól tovább halad a Dunavölgyén egy nagy hadi-út, melyen nemsokára galliai edényeket szállítanak ide, s amelyen romanizált rajnai kelták jönnek hozzánk kereskedni, akiknek Aquincumban egész külön kis csoportja alakult.

ÉSZAK-ITÁLIA stratégiai előterepének bámulatosan sokáig elhanyagolt rendezését az a férfi oldja meg, aki egyébként is minden vonatkozásban évszázadokra megszabta Róma haladásának irányát: Augustus. Ő maga is megsebesül, mikor a japudokat nehéz harcokban megtöri a Birnbaumer Wald vidékén. Majd Kr. e. 35-ben elfoglalja Sisciát, a következő években a dalmatákat is leveri. 29-ben egy vezére Macedóniából nyomul fel a Dunáig, s kiszorítva erről a vidékről az ott uralkodó dák fejedelmeket és germán bastarnákat, megveti a későbbi Moesia provincia alapját. És ha Kr. e. 16-ig más feladatok miatt szünetel is ezen a színtéren a harci tevékenység, ekkor nagyszerű terv valóra váltását kezdi meg a nagy uralkodó.

Először teljesen rómaivá szándékozik tenni az Alpeseket, azután erre az óriási hídfőállásra támaszkodva meg akarja hódítani a Rajna s Elba közét egészen a tengerig, utána a mai Csehország lakóit s talán a dákokat készül leigázni. Már Germániát is meghódították Augustus mostoha fiainak seregei, mikor egyikük, Tiberius, Kr. e. 12-től nehéz ütközetekben megtöri a Dráva-Száva közén a pannonok ellenállását. Azonban ez is csak lépcsője lett volna a további terveknek, és már készül is a csehországi markomannok két oldalról való megtámadása, egyszerre a Rajna és a Duna felől, amikor a nagy pannon-dalmata lázadás kitörése visszaparancsolja és évekig lefoglalja a seregeket. A római historikusok szerint a pún háborúk óta ez volt a legkeservesebb küzdelme a légióknak, de Tiberius és Germanicus úrrá lesznek a felkelőkön: diadaluk emlékéért őrzik máig a felséges „gemma Augustea” domborművei. Már ez a nehéz küzdelem (Kr. u. 6—8) is elvette Augustus kedvét a további hódításoktól, de végleg visszaretentette a megtört

idegzetű öregedő császárt Varus katasztrófája Kr. u. 9-ben, a teuturgai erdőben. így tehát nyugaton is lemondanak a Rajnán túl eső területről s Pannóniában sem hatolnak a Dráván túl. Csak fokozatosan, békés úton halad most már előre a katonai megszállás és a Duna túlsó oldalán lakó barbár törzsek vazalussá való kényszerítése. És még száz esztendő kellett ahhoz, hogy megszilárdítsák a hatalmukat, a katonai és polgári berendezéssel (a táborépítéstől, városalapítástól, útépitéstől kezdve az adminisztrációs gépezet kialakításáig) és a romanizációval.

A légiók eleinte nem táboroznak még állandóan a Duna partján, legfeljebb nyáron mennek oda előre, hogy a barbárokat megfélemlítsék. A védelem tengelye pedig még a Dráva vonala, úgy hogy a stratégiaileg lehetetlen, Budapest felett megtörő Duna-könyököt még nem tartják megszállva. Azonban egyrészt a Caligulától kezdve újra egyre jobban erősödő offenzív gondolat, másfelől pedig a Duna túlsó partján mindinkább nyugtalankodó barbárok ellenőrzése s végül a Dunántúl gyorsan asszimilálódó népének védelme Rómát e rendszer feladására kényszerítik. MáraKr. u. I század közepe táján feltolják a segédszereplők állomáshelyeit a folyamhoz, s a légiók mögöttük maradnak. Domitianus alatt azonban már ezek is felnyomulnak a Duna partjára, s állandó táborok keletkeznek, amelyeknek földsáncait hamarosan kőből épült hatalmas várak váltják fel, a Dunán pedig már az új „flaviusi” flotta cirkál. A túlsó oldalon sem hagyhatta Róma egészen ellenőrzés nélkül a barbárokat. A Duna-Tisza közén, le az Öltig ekkor már a szarmata jazygok laktak, páncélos lovassággal bíró iráni eredetű nép, amely valamikor a Tiberiustól Claudiusig terjedő időszakban furakodott ide, kihasználván a dákok gyöngeségét. A birodalom ellenük afrikai mórokat és

szíriai íjjászokat állított a határra, akiknek nemzeti taktikája kitűnően bevált az ék-alakban támadó, nehéz lándzsával és kétkézre fogott pallossal küzdő szarmaták ellen. Ugyanebben az időben telepszik meg a mai Budapest és Bécs közti folyamszakasztól északra az első germán nép Magyarországon, a sueb eredetű quádok, akik a Rajna környékéről jönnek ide.

Ezt a két, egymás szövetségében számtalanszor a provinciába törő népet nem hódítják meg végleg, bármennyi kárt tesznek is, hanem megelégszenek avval, hogy normális békeidőben vazallusi viszonyban álljanak Rómával. Sőt lassanként mind rendszerebben, évi pénzdíjat is fizetnek nekik, eleinte tényleg csak katonai szolgálatokért. Hadi kötelezettségük még később is fennáll, de a római pénzfizetés egyre inkább a béke megvásárlásává vált. Meglepő, hogy még akkor is függetlenül hagyják a szarmatákat, amikor Traianus meghódítja Dáciát, és így Pannónia és az új tartomány közé éket ver e kellemetlen szomszédság. Viszont újabb leletekből tudjuk, hogy Szegeden s tovább, a Maros mentén erődök védelme alatt rendszeres római közlekedés folyt. Egyik segédcsoport Egyiptomban elvesztett anyakönyve pedig elárulja, hogy a partvédő csapatok szabályos időközökben járőröket indítottak a barbárok földjére. Aquincumtól is indult ilyen út Dácia felé. Ezeken kívül még balparti hídfő-erődök is biztosították a „limes”-t a barbárok ellen s szolgáltak ellenük induló akciók kiinduló pontjaiul. A rómaiakkal való állandó érintkezés rákapatta őket — rabló betöréseik mellett is — a civilizáció előnyeire, az élet minden vonatkozásában.

A római megszállás kezdetén az egész Dunamedence egyetlen közigazgatási egység volt, aminek emléke abban élt tovább is, hogy az egész egységes vámterület maradt. Mikor pedig Diocleti-

nus alatt újra nagyobb csoportokra tagolják a nagyon is sok apró provinciára szabdalta birodalmat, Illyrikum egész Thráciáig újra önálló kerület, prefektura, lesz; s ezt különválasztották tőle. Azonban már a nagy pannon lázadás leverése után elszakítják Horvát-Szlavónia földjét Dalmáciától, s elnevezik „Alsó-Illyrikum”-nak, majd ez a tartomány a Dunántúllal s a Bécsi erdőig terjedő résszel kiegészítve, megkapja még az első században a Pannónia nevet. Berendezése nagy erővel folyt: a földjét a római földmérők teljesen felmérték és a római „centuriatio” alapján osztották be. Az adminisztráció s a katonai helyőrségek élén a konzuli rangú helytartó állott, pallosjoggal: nagy úr volt. A pénzügyi igazgatásnak külön vezetője volt, a prokurátor; ilyen igazgatója volt külön a dalmát és pannoniai szénbányáknak is, stb. Az alattvalóknak az állam felsége iránti tiszteletét a császárkultusz szervezete és ünnepei voltak hivatva biztosítani. A római szuverénítás megtestesítőjének isteni lényként való irodását igen ügyesen itt is az egyes néptörzsek ősi szakrális ünnepeivel és szent helyeivel kapcsolatban szervezték meg. A legelőkelőbb bennszülötteket tették meg főpaprak s a csupán e kultusz ünnepein üléselő tartománygyűlésnek lényeges politikai kiváltságokat adtak, főleg azt, hogy a helytartóktól elkövetett jogtalanságok ellen közvetlenül a császárhoz felebbezhettek. Mikor a Kr. u. II. század elején a tartományt egy nyugati és egy keleti részprovinciára bontják szét, természetesen ez a szervezet is kettéoszlik.

MEG KELL EMLÉKEZNÜNK a városok alapításáról is. Ha Augustus idejében legtöbbnyire még falvakban laktak is, Siscia (a mai Sziszek, Horvátországban) amint láttuk, már régen virágzó kereskedelmi gócpont volt, és Sirmium (Mitrovica), Poetovio (Pettau-Ptuj), Scarbantia (Sopron), Savaria (Szombathely) és Carnuntum (Deutsch-Altenburg) helyén is voltak oly bennszülött telepek, melyek hamarosan római polgárokat vonzottak maguk köré. Már Augustus városi jogot ad Emonának (Laibach-Ljubjana); Siscia is hamarosan kolóniává emelkedik, és Scarbantiát már Tiberius teszi meg municipium-má. Nagy szerepe van az urbanizáció terén, mint az egész birodalomban általában, I. Claudiusnak: Savaria-t ő emeli kolónia rangjára a szomszéd ausztriai városokkal együtt, s ekkor Pó-vidéki veteránok telepednek ide. Ezeket a kiváltságokat más telepek a Flaviusok alatt és később kapják meg, és már a II. századtól kezdve a városok irányítják a tartomány életét. Leccapolások, erdőirtások stb. egészítik ki a kultúrmunkát. A barbár lakosság törzsi szervezetét sehol sem tépik szét, hanem ellenkezőleg mindenütt igyekeznek e kerületeket lehetőség szerint a római szervezet kereteibe beilleszteni. Eleinte, katonai egységek gyanánt, alsórangú tisztek ügyelnek fel e „civitas”-okra, melyeknek illyr és kelta származású lakossága gyorsan romanizálódik. De a római prefektusokat hamarosan bennszülött bizalmi emberek váltják fel. A korai kolóniák itáliai veteránusai ojtják be és ápolják az igazi római származás büszke tudatát. Később, a császárkor derekán, orientális kereskedők s itt letelepülő, kiszolgált keleti származású katonák, felszabadult görög rabszolgák alkotnak egy új szociális réteget, melynek különösen a keleti vallások későbbi nagy inváziójában nyílik

igen jelentős szerepe. A hanyatló korban pedig egyre több és több germán telepedő jön ide a földművelés és a határőrző katonaság sorainak pótlására: e békés népvándorlás már az Antoninusok alatt megindult. Első pillanatra csodálatosnak látszik, hogy Kr. u. 100 körül már teljesen virágjában áll a római élet e vidékén, melyeken nemrég még a Közép-Európában mindenütt egyöntetű kelta civilizáció uralkodott. Emlekezzünk vissza azonban arra, hogy délről már századokkal azelőtt megindult az állandó kultúrkiszugárzás, azaz Itália élete egyszerűen kiterjedt és folytatódott az Alpok északi lejtőin. Így történhetett meg, hogy már egy Tiberius oldalán itt harcoló tiszt meglepetve írhatja, hogy a pannonok nemcsak a latin nyelvet beszélik, hanem még a római irodalmat is ismerik. Egy túszként elhurcolt szerencsétlen pannon gyermeknek pedig már az első megszállás ellenséges hangulatában is római formájú, latin feliratú sírkövet állítanak! E mellett az önkéntelen és észrevétlen elrómaiásodás mellett ott állnak a hivatalos körök tudatos romanizáló törekvései. Mig Cicero korában alpesi barbár még semmi módon sem szerezhettek polgárjogot, — hiszen még az italikusoknak is csak kényszerből adták meg, — addig Augustus óta egyre több provinciabeli ember, majd bennszülött városi telep és tábor körül keletkezett markotányosnegyed lakosa lesz „civis Romanus”. Az északi és keleti Pannónia, melyet későbbben szálltak meg, későbbben is romanizálódott; igazi italikus elem már alig-alig jutott e vidékek népessége közé. És mikor az itteni lakosság rómaivá lett, az igazi római mentalitás már nem élt, s így az ő rómaiságuk valami más lett: olyasféle, mint az a „gesammtmonarchisch” érzés, amelyet mi az osztrák-magyar monarchia határőrvidéki granicsárjaiban és tisztí családjaiban ismerhet-

tünk meg. A hasonlat annál találóbb, mert a keleti és északi Pannónia romanizációja sem polgári, hanem katonai eredetű, és nem az anyaország, hanem a nagy római világ közzolgálati-birodalmi gondolkodásmódját tükrözi vissza. De nagyon nagy tévedés volna azt hinni, hogy ez a római érzés valami kozmopolita zagyvalék volt. Azok a magasrangú tisztek, akik megalapozták ezt az érzületet, felséges humanista eszme apostolai voltak, az *immensa* maiestas parís *Románcé* gondolatáé; azok a centuriók pedig, akik tovább ojtották legénységükbe ezt az eszmét, tényleg hordozói a római kötelességtudásnak és saját életükkel példázták, hogy az egyén teljesen rendelje magát alá a köz érdekeinek. És azok a pannonok, akik a világbirodalom fegyvereinek árnyékából nézhették a Duna túlsópartján acsarkodó és egymást tépő, éhező, nyomorgó vad barbárságot, kétségtelenül átérezték, amit Tacitus mond: „ha — ne adják az istenek ! — elűznék a rómaiakat, mi maradna más utánuk, mint minden nép háborúja a másik ellen. Nyolcszáz év szerencséje fegyelme kovácsolta össze ezt az államalkotást, amelyet nem dönthet össze senki anélkül, hogy őt magát is el ne temessék a romok.” Mindezekon kívül e gondolkodásnak még igen kézzelfogható igazolása is volt: a jólét és a bőség.

Meg kell felelni azonban arra a kérdésre, hogy miért lett Pannóniában a *latin* az úr, amikor a szomszéd Dáciában eleitől fogva erősebb volt a görög befolyás, a déli szomszéd Mcesiába ía mai Szerbia és Bulgária területén) pedig már erősen belenyúlik a görög nyelvterület.

Tudnunk kell ennek megértéséhez, hogy a római kormányzat keleten korántsem erőszakolta a romanizálódást, de minden erejével keresztülvitte a nyugati tartományokban (a görög

Alsó-Itáliát sem véve ki) és „ez az elv, hogy t. i. nyugaton a romanizmus, keleten pedig a hellenizmus uralkodjon, a történelem alakulására a legnagyobb jelentőségű volt.” Magyarország földje itt is két malomkö között őrlődött. Hogy itt a romanizmus győzött, annak nem a véletlen, hanem magasabb rendelés az oka: ennek a földnek a Nyugat kebelében van sors-adta helye. A földrajzi tényezők, a százados itáliai penetráció és Augustus bölcsesége tették latinná Pannóniát. Erőszak nem működött ebben: a Dunamedencének a görög kultúrától átjárt részét meghagyták görögnek. Érdekes jelenséget figyelhetünk itt meg a II. század elején. Traianus Alsó-Mcesióban görögnek rendez be és görög névvel ruház fel új városokat, de ekkor a latinságnak egy új vitalitási korszaka kezdődik és ezek a görög alapítások hamarosan ellatinosodnak. A latin szellemnek ez az új terjeszkedése eléri az akkor berendezett Dáciát is, s ez a tartomány, rengeteg keleti gyarmatos és görög alkatú intézményei ellenére is, szintén latinná lesz; ez az oka annak is, hogy Pannóniában az Antoninusok napsütéses békéjében a római lélek oly bámulatos gyorsasággal és erővel ver gyökeret. A bennszülötteknél is felváltják a barbár neveket jó latin hangzásúak és az általában használt nyelv egy rusztikus latin dialektus lesz. Itáliai ünnepek és istenek vándorolnak be, a görög-római mythológiából vett jeleket pedig annyira megkedvelik a pannonok, mint sehol máshol az „orbis Romanus” területén. Ez bizonyos vágyakozásnak az ismertetőjele a klasszikus műveltség után, ami szimpatikusán naív formában sokszor megjelenik feliratos emlékek fogalmazásában is.

De megváltozik most a tartomány helyzete is a birodalom kebelében. A béke teljes megszilárdulása óta a régi, merőben katonai felfogást, hogy a határ-

tartomány egyszerűen csak hadfelvonulási terület, kiszorította a kultúráltannak stratégiai szempontból lehetetlen, de jogilag annál magaszosabb nézőpontja, hogy a demarkációs vonal legszélső határáig minden egyéni birtok vagy község egyformán részese legyen a római békének. Látjuk, hogy Itália előjogai már elsülyedtek ebben a felfogásban, melynek alapja a keleti részek liberális-kozmopolita polgárságának görög mentalitása s amely a civilizált világ városállamainak óriási egyesülésében látja az imperiumot. Ettől a felfogástól támogatva olvadt be tehát a mai Magyarország nyugati fele a birodalomba.

A TELJESEN ÁTALAKULT és megszervezett Pannóniát egy sor háborús esemény sújtotta vagy emelte a következő időkben, amelyekre most áttérünk. Az első század közepének terjeszkedő törekvéseiről már szölkünk. Erre Vespasianus óvatos határpolitikája következett. Még mielőtt újra szárnyára kaphatott volna a hódító szellem, Domitianus alatt, a barbárok erős reakciója csírájában elfojtja. Ennek a császárnak először a dákokkal gyúlik meg a baja, akik a tetterős Dekebal alatt római mintára szervezkednek. Rettentő vereség éri a római sereget és ki sem lehet köszörülni a csorbát a quadok és szarmaták lázadása miatt, amelyet csak nagy veszteségek árán tudnak leverni. Sőt egy újabb háborúban, amelyben Pannónia földjét pusztítják e barbárok, újabb súlyos kudarcok után sem tudják úgy megbüntetni a rablókat, amint a birodalom jó híre megkívánta volna. Szerencsére a következő uralkodó, (Neryát figyelmen kívül hagyva) egy tettvágytól égő nagy hadvezér, hódítással megoldja Kelet-Magyarország pacifikálásának feladatát.

Még ma is ott szemlélhetjük Rómában, a Traianus oszlopán a két nagy hadjáratban elfoglalt Dácia meghódításának képekben való ábrázolását. Nem annyira az óriási zsákmány volt nagyjelentőségű a rómaiakra nézve, mint inkább az új tartomány gazdag természeti kincsei. A jórészt kiirtott dákok helyére főleg a görög keletről telepítenek be új gyarmatosokat, de Pannóniából és Dáciából is elegen jöttek szerencsét próbálni. A dák főváros, Sarmisegethusa, kolónia rangjára emelkedik, de számos más, roppant gyorsan felvirágzó telep is igen hamar kap városi jogokat. Az új erőrendszert és nagy utakat persze maguk az új helyőrségek építik meg. A nagy bányakerületek az állam tulajdonában maradnak; az aranybányászatnak sok emléke maradt reánk, s erősen bányásszák a sót és még a vasat is.

Traianus hódítása még egyáltalában nem fejezte be a dunai arcvonalt kialakításának ügyét. A „barbaricum” területére beszögellő pannóniai Duna-könyök és a mcesiai front előtt elterülő hatalmas, természetes hídfő, Dácia között ott tátongott a Duna-Tisza közén még egy terjedelmes tölcsér, amely a tót felföldön óriási rezervoárrá tágult. S világos, hogy ennek a tölcsérnek tartalma csak addig nem szakadt rá a délre eső területekre, míg a felülről jövő nyomás nem volt túlságosan erős. Azt várná az ember, hogy Traianus utóda ezen is segít. De Hadrianus trónra lépésével az itáliai imperializmus helyett a görög világpolgárság és kultúrbéke ideáljai kerekedtek felül, úgy hogy az új császár a határ kikerekítése helyett Dáciát mindenestől fel akarta adni. Ha ez a képtelen szándék nem is válik valóra, a merő defenzívára való szorítókozás tényleg megtörténik és ez marad az irányelv tovább Pius és Marcus alatt is. Ennek a felfogásnak végzetes tévedése az volt, hogy odadobva magát

a béke gyönyörűségének, nem nézett a határon túl és nem vette észre, hogy az imperium egyáltalában nem tölti be a földkerekséget, s hogy a barbárság pedig óriási tömegeivel és nyers harcvágyával el nem hanyagolható ellenfél.

Róma e megtorpanása miatt ugyanis Dácia elfoglalása csak bajt okozott, mert a kiirtott dákok erős gyűrűje helyett a római civilizációval bizonyos fokig átítatott régi határmenti nép helyébe nagy messzeségből jövő, a rómaisággal szemben vadidegenül állók tódulhattak, s nyomásukat a lehetetlenül kanyargó arcvonal nem bírhatta ki.

Az északi germánság megmozdulása ugyanis Marcus Aurelius korában oly erővel sújtotta a Kárpátok alján élő barbár törzseket, hogy csak másfél évtizedes nehéz harcok árán lehetett újra megfékezni őket. Ezeknek a harcoknak emlékét őrzik a Marcus oszlopának domborművei a római Piazza Colonnán. Quádók, markomannok, szarmaták dúlásai teszik tönkre a virágzó dunai provinciákat és a filozófus császár Pannóniából és a Garam partjáról vezetni évekig keserű önmegadással e véres küzdelmeket: Bécsben is hal meg. De ez a szelíd ember belátta, hogy az igazi védekezés a barbárok ellenében nem a hadrianusi békeálom. Kemény békefeltételeket szab, széles semleges csíkot hasít ki a Duna túlsó partján, sőt állandó megszállást és római berendezkedést készít elő a markomannok, hermundurok, quádók és jazyg-szarmaták földjén. „Ha még egy évig élt volna” — írja biográfusa — „ezek földjéből is tartományokat csinált volna”. A régi, a Kárpátokig érő Magyarország területének egységbe való fogása a Nyugat védelmében tehát Marcus gondolata.¹

¹ Ez Kuzsinszky Bálint felismerése.

Méltatlan fia, Commodus, azonban léhán oda-dobja a nagy erőfeszítések árán elért eredményeket: visszavonja a csapatokat a barbárok földjéről. Igaz, hogy így is hosszú évtizedekre sikerült őket megfékezni, de a népek észak-magyarországi tölcserét nyitva hagyják s így hiába rakják teli kis „burgus”-okkal a folyamhatárt: az első erőteljesebb lökés játszva át-törte ezt az erődövet.

Ez a lökés a Kr. u. III. században következett be, amikor a keleti germánok egy újabb csoportja tört dél felé. A vandálok már Marcus alatt telepedtek be Kelet-Magyarországra, most a gótok rohama jött, akik már sokkal előbb lenyomultak a Pontus mellé-kére. Sokféle okát próbálták adni mozgalmuknak, az éhínséget, a préda- és kalandvágyat, a földéhséget, a háborúk okozta eltolódásokat hozva fel, de mindezek háttérében egy ifjú hőskorát élő népnek „Sturm und Drang” korszaka áll. 238-ban történik az első nagy gót betörés a Balkánra, tíz év múlva a következő. Majd hamarosan újra megjelennek, s mikor Traianus Decius császár hadba száll ellenük, tönkre verik seregét s őt magát is megölik; utóda Gallus csak arannyal tudja őket visszafordulásra bírni. Az ötvenes években borzasztó erővel újul ki minden tavasszal a Dunán átkelő hadak sáskajárása. Új népek jelennek meg a szintéren: Kelet-Magyarországon a gepidák, (akiknek első biztos nyoma valamivel későbbi ugyan), a Pontusnál a skandináv herulok stb.

Rettenetes idők következnek. A Fekete-tengeren át a germánság hajókon tör Ázsiába, megmozdulnak a pusztai beduinok Afrikában, a megújhodott perzsa birodalom az eufratesi határt szorongatja. A gazdasági és lelki világrízis bajait egymásután ellencsászárnak föllépő kalandorok belső háborúi tetézik. Ily körülmények közt

lehetetlenné válik a II. századnak az a nagyszerű polgári koncepciója, hogy a birodalom minden talpalatnyi földje egyenjogú az állam szemében. E helyett most kényszerűségből a katonai felfogás kerekedik felül: a Dunánál megint csak Itáliát biztosítják, mint Augustus korában és evvel együtt megszűnik az az állapot is, hogy a római haderő, mint a II. században, egyszerűen a rengeteg hosszúságú limes-ek határrendőrsége lehessen. Ez a határmenti katonai kordon az ellenségek koncentrikus nyomása alatt teljesen felmondta a szolgálatot és a római stratégia áttért a merev és egyszeres védvonal elvétől a hajlékony és mélyen tagozott front alkalmazására. Az arcvonal e felfogás szerint a háborús előtereppe vált határtartományokban csak kisebb betörések feltartóztatására vagy egy ellenséges támadás késleltetésére való. Az értékes csapatok jórészt a front mögött, hadászatiilag fontos pontokon állomásoznak, ahonnan a legkönnyebben lehet előre rendelni őket. S míg az első vonal hézagait befogadott barbár csoportokkal igyekeznek kitölteni, hátul nagy centrális lovassereg és kikülönített zászlóaljokból álló dandárok állnak készenlétben. Ez az új átrendeződés elsősorban a folyamhatárok elé tolt nagy hídfőket, a Rajna és Duna-szögét védő „agri decumates”-t és a maesiai front nagy hídfőjét, Dáciát éri katasztrofális módon. Már Philippus alatt megkezdődik ez a katonai „Rückwärtskonzentrierung” Erdélyben, melynek helyőrségei Gallienus alatt jórészt már a déli parton táboroznak, helyükbe pedig a „szövetséges” nyugati gótok jönnek. De ezek a rendszabályok még mindig nem segítettek, a védősereg elégtelen volta még *front-rövidítést* is követelt, és Aurelianus 271-ben Erdélyt, a nagy hídfő-állást kiüríti, Moesiába telepítvén át annak egész lakosságát. Az a hit, hogy e tudatosan és

nagy katonai erővel végrehajtott intézkedés után a romanizmus ott tovább virágzott, a román tudósok délibábos álma! Helyében most a nyugati gótok rém dezkednek be, Erdélyben taifalokkal és más apróbb néptörredékekkel együtt, az északi hegyvidéken pedig a gepidák verekedik ki maguknak az elhelyezkedést. Örökre megdől Marcus nagy gondolata a Kárpátokkal övezett illyricumi határról. Ha a IV. század helyi jelentőségű mozgalmainak nem is sikerül az újra konszolidálódott monarchiát a Dunánál megingatni, a következő komoly néplökés, a hunoké, elsöpri a Dunánál lehetetlenül kitüremelő pannonjai limest, amelynek sorsa így már százötven évvel előbb megpecsételődt.

MÁR FENTEBB LÁTTUK, hogy a birodalomnak még e nagy csapások beállta előtt sikerült rómaivá átgújni a Dunától délre lakó népeket. Azt kérdezzük most, vájjon a birodalom szemszögéből tekintve, értékesnek bizonyult-e ez az asszimiláció. Régi dolog, hogy minden olyan terület, amelyet nagy katonai erővel kell megszállva tartani, politikailag is fontossá válik. Már a Tiberius és Claudius alatt kitört katonalázadásokban megmutatkozott egy kissé a pannon helyőrségek súlya, de csak Nero halálakor „derült ki a birodalom nagy titka, hogy nemcsak Rómában lehet uralkodót választani, hanem egyebütt is” (Tacitus), és ekkor egy pillanatra a Duna felé figyelt a római világ. Csakhogy nem ezek a helyzetéből fakadó olcsó előnyök emelték oly magasra Pannónia fontosságát, hanem azok a szolgálatait, amelyeket a III. század nagy megpróbáltatásai idején tett a birodalomnak.

Ekkor ugyanis olyan példátlan világhátrézt rázta meg a civilizált emberiséget, mint ma. A bajok egyaránt jelentkeztek politikai, szociális, gazdasági, szellemi téren, és amint láttuk a külső ellenségek is mindenfelől megmozdultak, hogy kihasználják az imperium gyengeségét. Róma pedig már teljesen felélte erejét, már nyoma sem volt azoknak a bámulatreméltó energiájú generációknak, melyek a világot rómaiává tették. Így a legnagyobb baj az volt, hogy mikor a külső és belső rázkódtatások bekövetkeztek, nem volt sem Itáliában, sem másutt a birodalom népességének olyan rétege, mely teljesen az állam javának szentelte volna magát, s alkalmas lett volna a bajok elhárításának feladatára. A császárság alatt hatalmát rég elvesztett szenátori osztályból a kormányzásra való képesség is kiveszett: gazdag földbirtokosai nem voltak már többé az államgondolat igazi hordozói. A városok polgárságának lokálpatriotizmusa szűkebb hazájáért minden áldozatra képes volt ugyan, de az egész imperium római hivatásának tudata nem töltötte be a lelkét, a többi társadalmi osztályok pedig még éretlenebbek voltak az erők összefogására. S mindezekon felül teljesen elaltatta a római nyugat államépítő, jogi alkatú gondolkodását a keleti misztikus-transzcendentális szellemiségnek egy olyan mérhetetlen átütőerejű hulláma, mely a reális élet feladataitól teljesen elvonta az emberiséget és az istenséggel való egyesülés problémájához bilincselte. Ily körülmények közt az imperium óriás testének lázas agóniában kellett vonaglania addig, amíg belsejéből oly őserők nem törtek felszínre, melyek még egyszer meg tudták épségét száz esztendőre menteni. Ez a nagy világtörténelmi hivatás a dunai országok fiainak jutott osztályrészül.

Nézzük, hogy jutottak el idáig. A Kr. u. II.

században Illyrikum fiainak még csak nyers energiája tűnik ki. Ebben az időben már nem itáliai polgárokból, hanem a helybeli bennszülött elemekből sorozzák a légiók legénységét, akiknek ereje és bátorsága a kortársak szerint minden más emberét felülmúlta. A II. században már a hadsereg egy negyedrésze itt állomásozik, s így nem csoda, hogy Septimius Severus 193-ban már Pannónia erejére támaszkodva szerzi meg a trónt a keleti csapatok, a Nyugat katonasága és a fővárosi testőrezredek jelöltjeivel szemben. Ez a győzelem bevezetője a dunaiak hatalmi emelkedésének. Az új, merőben illyrikumiakból válogatott gárda befolyásáról jó fogalmat nyújtanak Dió Cassius panasza. Ez a historikus ugyanis magára haragította a pannonokat, mikor itt helytartó volt, s ezért a legnagyobb részben pannonokból álló praetorianus-csapatok fenyegető magatartása miatt nem tudott Rómába utazni a saját konzuli beiktatására: maga a császár sem mer jótállni kedves embere életéért. A Róma mellett álló új légió, a II. Parthica is főleg duna-vidéki legénységből állott, most elkezdik a távoli frontokon is kipróbált illyrikumi harcosokkal megtűzdelni az ezredek, hogy fegyelmükkel és vitézségükkel áthassák azokat. A III. század első felében ez a nagy erőforrás még nem tudja maga céltudatosan felhasználni felsőbbiségét: még nem érett meg a kormányzás átvételére. Az első innen származó császár, aki 238-ban a pannoniai újonc csapatok akaratából ölti fel a bíort, Maximinus Thrax, vaskemény-ségű, de faragatlan csapattiszt, minden nagyobb koncepció nélkül.

Ebben az időben azonban már javában halad az a fejlődési folyamat, amely a pannonokat magasabb feladatok elvégzésére képesítette. A II. században még csak nagyon kevés pannoniai, moesia stb. ember ért

el lovagrendi, esetleg szenátori rangú állásokat, a Severus új gárdája azonban már valóságos vezérkari akadémijává válik az illyrikusoknak. Ennek a testőrségnek színe-javából tisztí réteg választódik ki, s ebből emelkedik ki az az illyricumi vezérkar, amely hivatta van rá, hogy rendet teremtsen a jelenben s irányt szabjon a jövőnek. Decius pénzein megjelenik a *Genius Illyrici*, *Genius exercitus Illyriciani*, Pannoni®, *Dacia* feliratok sorozata, nemcsak a római, viminaciumi (a mai szerb Kosztolác) vereteken, hanem a távoli Antiochia pénzveretein is. Ez világosan utal arra, hogy a birodalomban mindenütt tudnak arról a nagy elszánásról, arról a szellemről, amely a dunai tartományokból terjed el, s amely az egész birodalom megmentéséért küzd. A keleti fronton „Illyriciani” díszjelzővel tüntetik ki a vitéz csapatokat, ami legjobban tanúsítja a mi embereink tekintélyét. A felsorolt éremtípusok is folytatódnak Claudius, Aurelianus és Probus alatt s egyúttal azt is jelzik, hogy az illyrikus mozgalomban Pannónia s vele Dácia vezetnek.

Ez a fejlődés Traianus Decius trónralépésével tör felszínre a század közepén. Decius pannoniai születésű ember, azonban megjárta a szenátori pályafutás lépcsőfokait és elérte ennek tetőfokát, a rendes konzulátust is. Azok a honfitársai, akiket Kr. u. 268 után sorban császárrá emelnek, már nem oly szerencsések, hogy az államtudományok e magas iskoláját végigjárhatták volna, mert időközben a tisztí pályát teljesen elváltak a szenátoroknak ezentúl merőben polgári hivatalviselésétől. Ha ezen a csiszoláson nem is eshettek át, mégis csak egy acélos társadalom válogatott egyénei e pannon uralkodók: valamennyi nagy hadvezér. Még többet mond, hogy hiába esnek sorra áldozatul orgyilkosságnak, összeesküvésnek, a

kidőlt vezető egyéniség mögött ott áll máris a nem rosszabb utód: nem a személyes kiválóság kivételes példái ők, hanem egy új vezető réteg képviselői. Két évtizedig első sorban a háborúk foglalták le a pannon császárok cselekvő erejét, csak Diocletianus alatt csendesül le annyira a helyzet a határfrontokon, hogy a belső megszilárdulás műve juthatott az előtérbe; bár az is igaz, hogy elődei már lassan előkészítették és megalapozták az ő reformjait. Az újjászervezés nagy munkáját legjobban az erőszakos trónváltások veszélyeztették. Ezen úgy segít Diocletianus, hogy a császárságot — így fogalmazhatjuk meg újítását — az illyricumi nagy vezérkar legfelsőbb rangfokozatává avatja, amelyet egyszerre négy generális érhet el (kettő-kettő az „Augustus” és a „Caesar” rangfokozataiból), húsz évenként váltva fel egymást, hogy minél többen érvényesülhessenek. E „négyes uralom” székvárosainak egyike Sirmium (a mai szlavóniai Mitrovica), amely már talán Domitianusnak és Traianusnak is főhadiszállásul szolgált a dunai háborúkban. Sokat tartózkodik itt azután Marcus Aurelius, s a III. század folyamán állandó császári székhellyé emelkedett ez a város. *

Igaz, hogy most a Severus-féle gárdát feloszlatják, de a helyébe lépő testőrség, a *Jovii* és a *Herculii*, megint csak illyrikusok. Ezeknek súlya azáltal nő meg nagyra, hogy ők már nem a fővároshoz vannak kötve, hanem az uralkodó személyéhez, akit mindenhová követnek. Pannónia dicsősége most a legnagyobb. „Ki kételkedne benne”, mondja az idősebb Maximianushoz intézett beszédében egy rhetor, „hogy már sok évszázad óta Pannónia a népek úrnője vitézsége folytán, mióta csak a római nevet vette fel érenye, míg Itáliát csupán régi dicsősége miatt illeti meg ez a név.” Galerius döntő győzelmeit a perzsák fölött

még dunai csapatok vívják ki és más nagy hadjáratokat is ők visznek diadalra: Allectus legyőzésekor Britanniában még a *virtus Illyrici-t* dicsőítik. De nem sokára véget ér ez a ragyogás. Constantinusig már felőrölték száz év állandó vérvesztései ezt a nagyszerű emberanyagot. A Pons Milviusnál vívott emlékezetes ütközetet immár galliai csapatok döntik el és Constantinus pénzei már a *virtus exercitus Gallicani-t* hirdetik.

Pedig ez a császár — vére szerint ő is illyricumi — egy ideig még habozott, hogy ne Sirmiumba tegye-e új fővárosát: idehozatja Trierből a birodalom legjobb éremvésőit és feltűnik egy sirmiumi veretű aranyon a város falkoszorús istennője, amint átnyújtja az imperatornak a glóbuson álló Victoriát, a világalalom szimbólumát. Ez azért nevezetes, mert ez az ábrázolás Sirmiumot, úgymint később Konstantinápolyi, a birodalom első városaként és reprezentálójaként tünteti fel. Később azután Constantinus új székvárosa helyének keresése közben még mindig a mai Szófia helyén volt Serdica-ra gondol, szóval még mindig a Duna-medencében látja a birodalom központját, de végül is Bizáncban állapodik meg. Ez nem véletlen: a birodalom súlypontja minden téren kelet felé tolódik és e viszonylatban a kereszt vallásának uralomra jutása is a görög Kelet győzelmét jelenti. Pannónia lehanyaglásával tehát a nyugati gondolat bukik meg, aminthogy vezérszerepe is a Nyugat fölényét jelentette. A pannon császárok azok pl., akik az impérium keleti felének hivatalos nyelvét, a görögöt kiszorítják, illetőleg a latinnal pótolják, úgy hogy ezt egészen a VI. század közepéig sem tudják a görög nyelvterületen lerázni. És mikor a IV. század vége felé még egyszer beáll a római államalkotó szellemnek egy utolsó megújódása, mely után a kelet végleg

felülkerekedik, ez az utolsó nagy fellángolás újra egy derék pannóniai katona nevéhez, I. Valentinianus császárhoz fűződik. Ez sem véletlen: Pannónia romanizációja, mely az Augustus áldott keze ültette palánta gazdag hajtása volt, bőven meghozta Rómának a maga gyümölcseit.

Illyricum vezérszeropének hanyatlása legélesebben a katonai reformokban jut kifejezésre, aminthogy a dunai tartományok egész léte mindig az ellenséges nyomás és a védelmi rendszer egyensúlyától függött. E reformok előzményei a következők. Mondottuk már, hogy a stratégia a III. században az egyszerű rajvonal rendszerétől a mélyen tagozott hadrendre tért át, egyúttal a régi gyalogsági taktika helyett a gyors mozgása miatt döntő fontosságra emelkedett lovasság lesz irányadó fegyvernemmé. A legnagyobb katonai s evvel politikai hatalom ezáltal a határőrző ezredek helyett a Milánóban központosított nagy lovas sereg parancsnokának kezében van és a gárda helyett most már a *protectores divini latens* testületé a nagy vezérkari iskola, melyet a légiók legkiválóbb centurióiból válogatnak össze.

Ez az új rendszer megsemmisítéssel fenyegette Illyricum fölényét és valószínűleg ez volt az oka annak, hogy a vezérkar (Claudius, Aurelianus s társaik) elősegítik ez újítások mozgatójának, a nagy tehetségű Gallienusnak bukását. Ez a reakció abban is jelentkezik, hogy az illyricumi vezérférfiak, ha már nem tudják meggátolni Dácia elvesztőt, legalább lakosságát átmentik a jobb partra és ott Moesiából egy új Dáciát hasítanak ki számára: a *genius Illyrici* egyik részese, Dácia semmi áron se vessze el tehát keretét. Ugyanez az álláspont magyarázza meg, hogy a dalmata Diocletianus megsokszorozza a partvédő csapatokat és új várövvvel szegi be a Duna-vonalat, hogy

Illyricumot mindenképen teljes értékű birodalomrésznek megtarthassa. Ugyanígy „lángol a limesek megerősítésének túlbuzgó vágyától” az utolsó nagy pannoniai császár, I. Valentinianus. Ez a határvonalat tette nagyszabású erődítési programja tengelyévé, nem a limes mögött elterülő zónát degradálván békében értéktelen előtereppe, hanem a barbárok földjére tolván messze előre egy új erődrendszert, hogy támadás esetén ez fogja fel az első lökéseket. Tudjuk, hogy a Diocletianus határmerevítő akciója és a Valentinianus óriási erőfeszítéssel épített kínai fala nem használtak semmit. Soha olyan erős nem volt a limes, mint 376-ban, de egyszeriben átzúdult rajta a húnok lökte néparadat: férfiak tudnak csak megvédeni egy országot és nem falak. Már pedig az a fenn vázolt folyamat, mely a limesen csak mind értéktelenebb parasztmiliciát vagy mindig megbízhatatlanabb „szövetséges” barbár megszállókat hagyott és a legjobb csapatokat elvonta a Dunától, feltartóztatlanul haladt a maga útján. Constantinusnak lett igaza, aki ezen a nyomon indult és az elit-csapatokat átplántálta a Keletre. A határookra nem is juthatott rendes katonaság, mert annyira elvesztette a birodalom népessége a katonai erényeket, hogy a sereg a népvándorlás áttörésekor már javarészt germánokból állott.

A modern történetírás Illyricum nagy hadvezéreit és elsőrendű katonanépét szereti barbárnak kicsinyelni. Tény az, hogy a klasszikus görög kultúra ormaira sohasem tudtak felvergődni, azonban barbárok, tehát kultúrarombolók nem voltak. Világos, hogy a hadi állapot állandósulása miatt súlyos teher volt a szoldateszka a polgárság nyakán. Tény az is, hogy a Kr. u. III. század hadserege főként parasztokból fűlött, s így lépcsőfoka volt annak a hanyatlásnak,

amelynek folyamán Augustus italikus légionáriusait a II. században a provinciák városi polgárai váltották fel a katonáskodásban, míg a III. század paraszt katonáit pedig a következő században merő barbárok pótolták. Vagy úgyis mondhatjuk, hogy az italikusokról a belső, kulturáltabb tartományok lakosaira, ezekről a birodalom perifériáin fekvő provinciák emberanyagára szállt a katonai szolgálat, amelyet végül a szabad barbárok vettek át. Épp oly bizonyos az is, hogy ezek az átöröklődések folyton lazították a sajátos római disciplina acélosságát. De éppen ilyen kétségtelen, hogy ennek Illyricum szülöttjei a legkevésbé sem lehettek okai. A mi parasztjaink kiemelkedése nem is a történelembiológiai kicserélődés önkéntelen folyománya: konstruktív szerepüket éppen paraszt voltuk is magyarázza. A római világbirodalom összekovácsolása kisbirtokos földművesek erején és józan fegyelmén nyugodott. „A legvitézebb férfiak s a legserényebb katonák a földművelőkből lesznek s ezekben a legkevésbé a rosszindulat”, írja az idősebb Cato.

Azt is láttuk, hogy a dunai tartományok romanizmusa régi és mély gyökerű fejlődés eredménye. És hogy ez a kultúrképes és felfelé törő elem a III. század viharai által emelve, kissé előbb jut az állam vezetéséhez, mint az nyugodt fejlődés lassú kiválasztása következtében történt volna, annak csak a többi államfenntartó erőforrásnak időelőtt beálló kimerülése az oka. A rengeteg háború folytán egyre silányabb elemekkel megtelő seregben végeredményben ez az illyricumi kovász nyomta el az alacsony szempontok teljes érvényesülését a *genius Illyrici* erejével, mely nem más, mint a római világalalom örökkévalóságáról táplált meggyőződésnek új, nagyszerű inkarnációja. Mikor a nyugateurópai provinciák el-

szakadnak (260-tól), mikor a keletiek a nemzeti érzés felébredése következtében Palmyra vezetésével külön akarnak válni Rómától, akkor Illyricum, a birodalom legnagyobb erőforrásokkal rendelkező territóriumja nem követi a centrifugális törekvéseket, pedig első érdeke az lett volna, hogy energiáit végre a saját, állandóan fenyegetett és sanyargatott vidékeinek védelmére fordíthassa. E helyett rendkívüli erőfeszítéssel és vérpazarlással a birodalom egységét állítja helyre. A pannonok „ösrómai reminiscenciákban kéjelgő sajátos romantikája” volt az a hazafias erkölcsstan, amely a polgárság kozmopolita humanizmusának és a földi világtól elforduló új vallásosságának az állameszmét aláásó gondolkodása helyett a római világ nagy restitúcióját valóban végrehajtotta.

A PANNONOK SÚLYA nagy volt még a IV. században is: igen jellemző erre Aurelius Victor, Ammianus és a többi afrikai és orientális írók kesergése hatalmuk miatt. A világ figyelme most főleg azért irányult ide, mert a császárok nagyon sokszor tartózkodnak Sirmiumban. Fényes császári palotát építtetett itt p. o. Herculus szülei régi kis házacskája helyén, de volt a város szívében is egy nagy *palatium*. Ebben az időben itt székelte Illyricum polgári kormányzója, a *praefectus pratorio* is. Sirmium környékén nagyszerű császári villák épültek és a város 380-ig a császári udvartartás fényében fürdik. Lényegesebb e külsőségeknel az, hogy a császárok itteni tartózkodása Sirmiumnak és az egész Pannóniának sok tekintetben különös súlyt adott. így vallási téren is. Nem mintha itt születtek volna meg az egyház fundamentális tanai, hanem mivel a császárok udvarában s

kedvenc papjaik sugallatára döntötték el azokat a nagy hitvitákat, melyek akkor a köz- és magánéletet betöltötték. Itt újra azoknak az elementáris tényezőknek működését látjuk, amelyek e föld sorsát mindig eldöntötték: Pannónia a keleten uralkodó arianizmus és a nyugati orthodoxia malomkövei közé kerül, míg végül a Nyugat ezúttal is felülkerekedik.

A pannonok állásfoglalása ebben a nagy szellemi harcban igen jelentős súllyal esett latba, de nem kezdettől fogva. A mcaei zsinaton még csak nagyon csendes résztvevő a néhány pannoniai püspök. Azonban Ariust éppen a dunai tartományokba száműzik és kétségtelen, hogy mikor egész vezérkarával idejön, híveivel együtt itt is csak lázas és fanatikus vallási propagandát folytat. Így lett maga Arius a mestere annak a két fiatal papnak, akiknek a szava hamarosan döntő fontosságú lett az arianus viszály intézésében. Ezek Valens, Mursa (Eszék) püspöke és Ursacius, a singidunumi (belgrádi) püspök. Mihelyt Arius pártja újra fölülkerekedik, ezeknek csillaga is felragyog. 335-ben a tyrusi zsinaton, amelyen Athanasius megfosztják székétől, már a vezéralakok közt vannak és mikor Constantinus felülvizsgálja e döntést, a mi két püspökünket is kihallgatja. Tekintélyük a következő zsinatokon is érvényesül. De Constantinus halála után három fia hazabocsátja Athanasius, majd egy sirmiumi császári tanácskozás eredményeképp a többi száműzött egyházfőt is. Ezek visszatérése után újra ádázul folyik a harc, azon, hogy egylényegű vagy csak hasonló lényegű-e a Fiúisten az Atyával. E harcba mindjobbban belebonyolódnak a császárok is, és a dogmatikai vita a politikai állásfoglalással még jobban bonyolódik. A következő hosszú zsinatsorozatban már ugyanazok a szenvedélyek és ugyanazok a sakkhúzások döntenek, mint korunk parlamenti küz-

delmeiben. Jó tudni, hogy II. Constantius volt a patronusa a 341-ben kelt antiochiai határozatnak, mely az arianizáló párt győzelmét hozta meg, s ő támogatta továbbra is ezt az irányt. Az egymásután kovácsolt szubtilis theologiai formulák gyártásában különben a keleti püspökök a mesterek. A nyugati kereszténység spontánabb és egyszerűbb hitéletét nem érintették lényegükben ezek a dialektikai finomságok. A nyugati egyház vezérei közül csak kevesen értenek e raffinált okoskodásokhoz. Ursacius és Valens nagy jártassága e spekulációkban — valamint a politikai cselszövésben — magyarázza sikereiket. Az sem közömbös, hogy mind a kettőnek székvárosa a sirmiumi császári székhely közelében volt, s ők az udvar intrikáiban könnyen résztvehettek. Az az irány, amelyet ők képviseltek, a két nagy párt közt áll, de arianizáló színezetű. A serdicaei, kétfelé szakadt zsinaton a mi két emberünk a keletiekhez csatlakozik, de ők is az elsők, akiket a nyugati püspökök ez alkalommal kiközösítenek, s akiket új hitformulájukkal és egyéb intézkedéseikkel első sorban sújtanak.

Most újabb kísérletek következnek a megegyezésre a két párt között, s csakhamar megint összeül egy zsinat Antiochiában, mely új, kielégítő formulát keres a Krisztus-fogalom tisztázására. Ezen a zsinaton hallunk először Photinus sirmiumi püspökről, aki sabellianus, tehát Krisztus isteni természetét nem ismeri el. Ezt az igen művelt ancyrai theologust úgy szerette községe, hogy azon négy határozat ellenére sem bocsátotta el, melyekkel a zsinatok püspökségétől megfosztották. Ursacius és Valens most ijedten igyekeznek mindenáron megnyerni a nyugati püspökök bocsánatát: ők is elítélik Photinust, készek megtagadni régebbi állásfoglalásukat Arius mellett és megalázkodnak Athanasius előtt.

Mikor 350 után Constans helyett II. Constantius lesz Illyricum ura, ez a vallási küzdelem Sirmiumba központosul. Photinus most már valóban el is veszi székét egy újabb sirmiumi zsinat határozata következtében, s a császár száműzi. A hivatalos teológiai felfogást tükröző, általánosan kötelező hitformulák e zsinattól kezdve most már egymásután Sirmiumban születnek meg, összesen négy. Az első még nem szakít Athanasiussal. De Photinus utóda, Germinius, az arianizáló párthoz tartozik s így Ursacius és Valens segítségével mindinkább ennek a felfogása felé hajlik a hitformulák fogalmazásában. Ezek az utóbbiak most újra nyíltan Athanasius ellen fordulnak. Valens befolyása oly nagy, hogy az arlesi zsinaton (353) kiharcolja Athanasius letételét, két év múlva pedig a császár Milanóban teljesen az ő szájaíze szerint intézkedik, s száműzi a niceai hitvallás néhány ellenálló hívét, kisvártatva magát Liberius pápát is. Ursacius és Valens galliai ellenfeleiket egy béziersi zsinaton száműzetik (356). Befolyásuk Athanasiust is kiveri még egyszer Alexandriából. Hatalmukat mi sem jellemezhetné jobban, mint a száműzött Liberius pápa hozzájuk intézett levele, melyben az ő álláspontjuk felé közeledik, csakhogy szabaduljon. De lassan fordul a kocka. A győztes arianusok különböző pártárgyalatai egymás ellen fordulnak. 357-ben sikerül még egy újabb sirmiumi zsinaton a mi három emberünknek egy arianus ízű hitvallást elfogadtatni, azonban 358-ban már vereség éri őket. Liberius pápa ugyanis kieszközli visszatérését a 351-ben kelt sirmiumi formula aláírásával, ugyanakkor azonban megrogzítja a Fiú egylényegűségébe vetett hitét, ami Valens püspöknek és társainak álláspontját érzékenyen sújtja. A keleti püspökök elfogadják Liberius álláspontját, ami azt jelenti, hogy összefognak a Nyugat-

tál a pannoniai és szomszédos egyházfők diktatúrája ellen.

Csakhamar sikerül a mi triumvirátusunknak még egyszer megnyerni a császárt s ennek segítségével ráerőszakolni hitbéli felfogásukat a nyugati püspökökre.

359- ben az isauriai Seleuciában s Ríminiben két részre oszolva ülésez az egyetemes zsinat. Valenséknek sikerül az európai püspökök túlnyomó részének ellenállását megtörni a császári tekintély segélyével. A már előre elkészített és az arianizáló felfogásnak kedvező „negyedik sirmiumi” hitformulát végül is kényszerül csekély változtatással aláírni a riminii zsinatnak több mint 400 résztvevője, sőt sikerül a keletieknek Seleuciában ülésező zsinatára is nyomást gyakoroltatni, úgy hogy ott is egy arianus ízű christologiai tételt fogadnak el. Szentesíti e határozatokat 360-ban a constantinopolisi zsinat. Ámbár Arius doktrínájáról mélyen hallgat e szövegezés, mégis arianizáló ízű, és *ezt* ostorozzák később nyugaton mint arianizmust.

A pannoniai egyházfők e nagy diadala világtörténelmi jelentőségű, nemcsak azért, mert keleti gyökerű, de a Nyugat kívánsága szerint letompított hitbéli felfogásukat e pillanatban rá tudták erőszakolni a római világra, hanem más okból is. Az utolsó zsinaton már jelen volt a gótok nagy püspöke. Ulfila is. Átala és ezer más csatornán keresztül, ez az illyrikumi arianizmus terjed el a szomszéd germán népek körében és évszázadokra megalapozza azt az ellentétet, amely a római Nyugat előzőnlése után a germán hódítók és a katolikus római alattvalók között fennállott. Még a sirmiumi Photinus szektája is oly erős gyökeret ver az erdélyi vizigótok között, hogy egy évszázad múlva is megtalálhatjuk nyomát náluk későbbi hazájukban, Franciaországban. A pan-

noniai arianizmusnak pedig olyan vakbuzgó terjesztője is akad a barbárok között, mint a pannon születésű Valens keleti császár (364—378 Kr. u.)

Egyszerre megszűnik azonban a pannon és szomszédos püspökök uralma, amikor Constantius meghal (Kr.u. 361). Julianusnak öröm, ha minél jobban összevesznek a keresztény szekták. Photinust, aki Krisztust csupán embernek tartja, bizalmával tünteti ki. A nicaei párt lassan Pannóniában is felemeli fejét: ennek jele három orthodox hívő érdekes hitvitája Germinius püspökkel 366 elején, amely véletlenül fennmaradt számunkra. Ezeknek már nem esik bántódása hitükért, nem úgy mint még néhány évvel azelőtt a fiatal Martinusnak, Tours későbbi nagy püspökének, akit állítólag korbáccsal veretett ki Szombathelyről, szülővárosából, az ottani arianizáló papság. Galliai, spanyolországi és ró mavárosi zsinatok egymásután ítélik el Ursaciust, Valenst és egy-két társukat. És noha I. Valentinianus nem bocsátja rendelkezésre a világi hatóságok karhatalmát az ily határozatok végrehajtásához, az orthodoxia mégis lassan utat tör magának Pannóniában. Legjellemzőbb erre, hogy Germinius ekkor olyan hitformulát közöl a maga álláspontjának tisztázására, amely szerint a Fiú „mindenben hasonló” az Atyához, és így elszakad eddigi fegyvertársaitól, akik hasztalan fenekednek ellene. Germinius utóda, Anemius, már a nicasai hit embere. Hiába támogatja a vele szembeállított arianus jelöltet maga Justina császárné; a szintén jelen levő Ambrosius, az új, harcos milánói püspök, keresztülviszi a maga akaratát. Az ő szellemében harcol tovább az orthodoxiáért az új sixmiumi érsek. Lehet, hogy már az ő idejére esik egy sirmiumi zsinat, melyet forrásaink rosszul datálnak. Ambrosius 381-ben az aquileai zsinaton azután döntő csapást mér az illyricumi arianizmusra: a Nyugat győzött.

A IV. SZÁZADBAN néhány nagy háború folyt le a mai Magyarországon I. Constantinus, II. Constantius és I. Valentinianus korában a quádok, szarmaták és gótok ellen. Ezek érzékenyen sújtották Pannóniát, de sikerült általuk végeredményben erős kézzel megfékezni e népeket. Sokkal jelentősebb ezeknél a háborúknál az a csendes folyamat, amely ebben az időszakban a rómaiságot és germánságot ezer szállal fonja egymáshoz. A hunok megérkeztek a római sereg már jórészt germánokból áll, a legnagyobb polgári és katonai állásokat germánok töltik be. A római szolgálat másfelől megismertette a germánokkal a civilizáció előnyeit és áldásait, a ruházat, élelem stb. terén, sőt szellemi javakat juttatott nekik: nemcsak a kereszténységet és a latin nyelvet, hanem még a római szellemi kultúra bizonyos fokú ismeretét is, ami előkészítője és kiindulópontja volt későbbi nyugat-európai elromanizálódásuknak. De amennyire emelkedett az ő csillaguk, annyira szegényedett a tartomány, melynek lakossága már a III. század óta észrevétlenül kicserélődött, mivel a jómódú elemek hátraszivárogtak a veszélyes frontkörletből, s a germán csoportok betelepédtek a dunaparti határövébe. A népvándorlás hirtelen áttörése itt nem teremtett új helyzetet, csak egy hosszú fejlődés következményeit vonta le kegyetlen erőszakkal.

A 576-BAN MEGÉRKEZŐ HÚN LÖKÉS felkavarja a Duna keleti partján lakó magyarországi barbárokat is, de a Thráciába befogadott keleti gótok fellázadásával kezdődő pusztítások eleinte csak a mai Bulgária és Szerbia vidékeit sújtották. A tragikus drinápolyi

csata után, 378 végén, hirtelen nyugatnak forduló barbár hordák már Pannóniát is végigdúlják. Nehéz és hosszú harcok után sikerül csak lecsendesíteni a keleti gótok egy részét és velük együtt egyéb néptöredékeket, még pedig úgy, hogy Pannóniában letelepítik őket. Úgy látszik, hogy ezek a gótok 20 év múlva felkerekednek az akkor menekülő többi közép-dunái barbárokkal együtt s Nyugat-Európában keresnek jobb hazát. Pannóniában a római adminisztráció és katonai szervezet a sorozatos barbár betörések pusztításai közben is még változatlanul fennáll 395-ig, Theodosius haláláig, de ezután mindinkább a barbárság zsákmánya lesz ez a vidék. Ugyanis 389 körül a keletrómai uralkodó birtokába száll Illyricum keleti fele és ennek limesét Belgrádig még hosszú időközön át tartani tudja az életerősebb Bizánc, míg a rohamosan hanyatló nyugatrómai birodalom keretében maradt Pannóniát nem bírja anyaországa segíteni. Bizánc törzsterületeit háromfelől tenger vette körül, keletről pedig a perzsa birodalom fogta fel előle a turániak támadásait, a szerencsétlen Nyugatnak azonban óriási hosszúságú frontja volt a Duna és a Rajna mellett, valamint Észak-Afrikában, s ezt a vonalat a barbárság akkori koncentrikus és egyidejű támadásai ellen teljességgel lehetetlen volt megvédeni. Ezért a 395 óta éppen Illyricum birtokán összevesző bizánci és ravennai udvarok határpolitikája ezen időponttól kezdve gyökeresen megváltozott, amire még vissza kell majd térnünk. Most elég annyit kiemelnünk, hogy Kelet-Róma fenn tudja tartani a régi merev határvonalat, a *limes-t* a Dunánál, a Nyugat azonban különböző feltételek alatt, katonai szolgálatok fejében barbár népeknek adja át a határprovinciákat. Ez a politika megpecsételi Pannónia sorsát. Az V. század legelején *Valéria* tartományt, azaz a

Dunántúl keleti részét átengedik a hunoknak, akik akkor tolják át centrumukat Szendrő tájára (a szerb Morava torkolatával szemben, a Duna északi oldalán). Ez a hűn felnyomulás kilöki a mai Magyarországról a vandálokat, quádokat s velük együtt gót, alán stb. csoportokat, és ezek, miután Itáliából is kiverik őket, Franciaország földjére és Spanyolországra zúdulnak. Ugyanide jutnak Róma feldúlása után a 382 óta a Balkánon letelepített dáciai nyugati gótok is. A természetes határokkal el nem választott nyugati Dunántúl sem kerülhette el a hűn okkupációt: elsősorban ezt a földet adhatta át Aétius (433-ban kelt szerződésükben) Ruas hűn királynak. De még azelőtt, 427-ben, átengedi a ravennai udvar Bizáncnak Sirmiumot és környékét, amely most a keleti limesnek fontos előretolt végbástyája lesz; a pénzelemek folytonossága is bizonyítja itt a római megszállást majdnem az V. század közepéig. Evvel Pannónia a Nyugat számára elveszett, mert a galliai Avitus császár hadjárata 455-ben a Dunántúl visszafoglalására csak múló epizód volt. Igaz, hogy volt még egy itáliai restauráció a VI. század elején, de ez mint látni fogjuk, nem rómaiak műve többé.

A KÉSŐRÓMAI TÖRTÉNELEM alakulásában sokkal nagyobb osztályrésze volt egy Magyarországra érkező távolkeleti népnek, mint eddig hitték. Ez a hűnok népe volt, amely az észak-ázsiai nomád népek sajátos kultúrákat hozta magával. Nem volt primitív ősemberek hordája, mint Nyugaton ma is hiszik; maga a téli és nyári legelők között szabályosan végbemenő vándorlása sem volt szeszélyes cigányélet, hanem az arktikus zóna és a tőle délre elterülő égöv kombinált

gazdasági kihasználása; e zord klíma alatt az egyedüli életlehetőség. Sajátos civilizációjukat bizonyítja írásuk, magas fejlettségű iparművészetük és főleg nagyszerű szervezetük. Folyton mozgó életmódjuk miatt társadalmi berendezkedésük nem az európai államoké, hanem merőben a hadsereg képét viseli. Ezek a régi pusztai népek megszokták, hogy az éppen leghatalmasabb törzs uralma alatt óriási kötelékekben éljenek együtt. És mivel a földbirtoknak a nomád számára értelme nincsen, az ő imperializmusuk nem is irányul földterületek birtoklására, hanem arra, hogy minél nagyobb embertömegek nyakára ülhessenek, mint ezeknek feltétlen urai. Már maga az állandóan mozgósított életmód is, amelynek hadrendjében barmikat legeltették, roppant felsőbbiséget biztosított számukra a kezdetleges földművelést űző, s így inkább röghöz kötött germánok és az elpuhult, várfalai közé menekülő rómaiság fölött. Növelte ezt a fölényt sajátos lovastaktikájuk, amely a villámgyors támadás és a színlelt megfutamodás hullámszerűsége között megláztatta az ellenséges csatarendet és így annak szétszakadt részeivel könnyen elbánnhattak. Hihetetlen területeket felölelő gyors mozgásuk annyira túlszárnyalta a sűrű tömegek közelharcának átütő erejére alapított germán taktikát, mint amilyen tehetetlenül vergődik ma a repülő-támadással szemben a gyalogság.

Ázsiából való előtörésük után eleinte meglegszenek avval, hogy Dél-Oroszország bő legelőit, pusztáit vegyék birtokukba. Azután súlypontjukat a Dunához helyezik át: nyilvánvaló, hogy ezentúl a római birodalommal szemben való állásfoglalásuk a földlog a szemükben. Amint már mondtuk, a Nyugatnak csapatokat adtak, amelyek segítségével az V. század első négy évtizedében még valahogy sakkban tudta tartani az itáliai kormányzat az imperium területére

befészkelődött germán népeket, Bizánc pedig súlyos adót fizetett azért, hogy, egyes portyázásokat figyelmen kívül hagyva, a dunai védelmi vonalat Belgrádtói a torkolatig békén hagyták. Sőt a bizánciak néhányszor még a csatatéren is a hunok fölé kerekedtek, míg 434-ben Attila nem lesz király. Ekkorra a hunok nyomása egyszeriben elviselhetetlen teherré nő. Az új király kezdetben megelégszik avval, hogy a bizánciak évi adóját szédítő összegig fokozza, de amikor néhány esztendő alatt a barbár népeket a Kaukázustól a Rajnáig uralma alá hajtja, Bizánc ellen fordul. A dunaparti erődöket 441 óta nagy támadásokkal rendszeresen összerombolja.

A hűnság elhelyezkedése ekkor már magában véve sem más, mint a római határőrvidékkel szembezegezett stratégiai felvonulás. A rajvönalhoz ragadt régi királyi székhelyt (a szerbiai Morava torkolatával szemben) most Attila ugyanennek a tengelynek mentén hátrább helyezi a Tisza vidékére. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a vezértörzs a Kelet-Magyarországon lakó germán népek nyakára ül. Az alsó Dunától északra lakó szkírekkel már a IV. század 80-as éveitől együtt portyáznak a hunok, a szkír Edeken Attila egyik legfőbb bizalmasa, sőt ennek a népnek egy része még a katasztrófák után is hű maradt a húnokhoz. A másik két legfontosabb germán törzs a hunok szolgálatában a Kárpátoktól keletre lakó keleti gótok és a gepidák Erdély északi részén. A húnokon hamarosan mély nyomott hagyott a germánokkal való együttélés, amely gyorsan vérkeveredéshez vezetett: az uralkodó család tagjainak neve Attila idejében már csak részben török, részben azonban már germán. Az említett germán népek annyira megszokták, hogy vagy római szolgálatban katonáskodjanak, vagy a római tartományok kifosztásából szerezzenek zsák-

mányt, hogy a birodalom valósággal létalapjuk lett.

Alattvalóiknak ez a lelki alkata kétségtelenül hatással volt a hunok célkitűzéseire is, de a szomszéd kultúrállam közvetlenül is hatott rájuk. Szerves összeköttetésbe hozták őket Rómával: a keresztény hittérítők működése, a királyi udvarban tartózkodó túsok és követek, de mindenekelőtt a Morava völgyén keresztül lebonyolított szabályszerű kereskedelem. A birodalomtól kicsikart aranytömegek szétoszlása pedig a pénzgazdasághoz hozta közelebb ezt a pusztai népet. Attilának római titkárai voltak (köztük oly személyiség is, mint Orestes, az utolsó nyugat-római császár apja). Főhadvezére, Onegesius maga, is római fürdő-épületet épített magának és ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a hún királyi udvarban a gót és a hún nyelvek mellett a latin a harmadik általános érintkezési nyelv, meg fogjuk érteni ennek a kultúrkiugrázásnak erejét. Feltűnő, hogy a hún környezetre a görög nyelv és a görög befolyás nem volt hatással. A szomszédos dunai tartományokat hiába csatolták át Bizánchoz, rómaiak maradtak, s e hatások pedig jórészt ezekből a tartományokból erednek.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a hunok már egy évezreddel azelőtt egy másik univerzális aspirációjú világbirodalom szomszédságában laktak, amely éppen úgy a kultúrbéke humanista gondolatán nyugodott, mint az imperium Romanum, s amelynek épp úgy isten-császár állott az élén, mint Rómának. Igaz, hogy Krisztus születése körül a hunok elvesztették nagyhatalmi állásukat belső-Ázsiában, de a Kínával való versengés tovább szállt hatalmuk örököseire és vágy gyanánt náluk is tovább élt. Valamint az ázsiai hún főkirályok „az ég fiai” akartak lenni, mint a kínai császár, s amint náluk is meg volt az udvari tisztségek ranglétrája és megvoltak a szigorúan meg-

szabott udvari ceremóniák, úgy Attilánál is. Ő is az „ég fia” volt alattvalói szemében és az ünnepi lakomákon a köszöntésnél és az ülésrend beosztásánál nyilvánuló etikett is e régi ázsiai tradíciókra nyúlik vissza. Valamint a régi ázsiai húnok királyi méltóságai kettősek voltak, az európai húnok államformája is kettős királyság. Az ázsiai hún főkirályok rangelső feleségeinek magas méltóságát örökölte Hereka, Attila rangelső felesége. A régi ázsiai hún uralkodók háborút indítottak felháborodásukban, ha a kínai császár alacsonyabb rangjelzésű pecsétet küldött nekik, mint elődeiknek vagy ha követeit nem tartották elég előkelőnek. Ugyanígy lobban haragra Attila is, ha Bizánc nem a rangelső konzulviselt főembereket küldi hozzá tárgyalni, vagy ha Ravenna csak egyszerű generális címmel akarja őt kitüntetni. Az ázsiai hún királyok úgy szokták méltóságukat a kínai császárhoz hasonlóvá tenni, hogy annak leányát kérték nőül. Hasonló törekvéseket látni Attilánál is. Az ég-fiának ősi uralkodó-fogalma is, a római monarchiával felébredt új versengés is arra ösztönözték a barbár népek egyesítőjét, hogy a császárhoz hasonló pozícióban keresse végső célját. Nem is volt olyan nagy lehetetlenség, hogy az Augustusok trónjára ülhessen. De a római uralkodó-fogalom kirekesztette a merő barbárt és megkövetelte a legitím dinasztiához való kapcsolódást.

Igen érdekes Attilának a császári presztízs eléréseért folytatott harca. Egyik oldalon — a húnokén — a reális erő teljes fölénye áll, a másikon a császár rangbeli felsősége a barbár fölött. Mind a két részről tudatosan kiélezi ezt a rangkérdést. Attila kedve szerint diktálja a békeföltételeket és néha gorombán lehordja Theodosiust a követei előtt. A császár engedelmesen a hún király lábai elé

rakatja birodalma aranyát, de sohasem mulasztja el a kettőjük közt levő rangbeli távolság hangsúlyozását: hacsak lehet, lekicsinylése jeléül egyszerű katonát küld követésbe hozzá és csak akkor küldi a legelőkelőbb méltóságviselőit, ha már nagyon szorul nyakán a hurok. Attilának is ez a kérdés a legfontosabb. Nemesak háborúval fenyegetőzik, ha nem Anatóliost, Nomost, vagy Senatort küldik hozzá követül, hanem mikor ezek azután tényleg eljönnek, elhalmozza őket kitüntető figyelmével, sőt kedvükért még olyan fontos hódításokról is lemond, mint a Dunától délre elterülő öt napi járóföldnyi széles zóna. Ugyanígy lemond később fölénye kihasználásáról Itáliában is, amikor a ravennai császár két rangelső konzulárisát és a még előkelőbb méltóságú pápát küldi hozzá békét kérni. Környezetét is a császári udvarhoz akarja emelni. Az egyik római titkárának egy nagyrangú konstantinápolyi hölgyet csikar ki feleségül a császártól, egy másik titkárának pedig egy befolyásos ravennai diplomata leányát szerzi meg nőül, ő maga pedig Honoria Augustát akarja elvenni, III. Valentinianus császár nagyratörő nővérét.

Természetesen többre is vágyott, mint hogy egyenjogú legyen a császárral. A régi imperátorok korcs utódai már nem vezették karddal a kezükben seregüket, hanem palotáikba zárkózva éltek, sőt a római elem teljességgel el is tűnik a seregből, elvesztvén minden katonai erényét. így juthatott Attila eszébe, hogy azoknak az ú. n. „szövetségeseknek”, szóval azoknak a barbároknak a vezérségét vegye át, akik akkor Róma hadierejét alkották. Amint mondtuk, a népvándorlás hullámverésétől megkímélt Keleten súlyos pénzáldozatokkal meg tudták vásárolni a hűnőktől a békét: a katonai szempont itt tehát háttérbe szorul. Láttuk azonban azt is, hogy a Nyugat meg

a Galliában befészkelődött germánokat sem tudja fékentartani a hunok nélkül. És itt nem is több egyenrangú generális áll a sereg élén, mint Keletrómában, hanem a kényszerítő szükség egyetlen egy generális-simus kezébe adta a főhatalmat.

Tehát a kulturális hatások is, a katonai természetű adottságok is *Nyugat-Róma* körébe vonzották a hunokat. És mikor a ravennai kormányzat Attilát a *magister militum* címével tiszteli meg, evvel maga mutatja meg az utat számára a Nyugat „majordomusa”-nak, a *magister militum* pnesentalis-nak állása felé. Annál könnyebben juthatott eszébe ennek elnyerésére törekedni, mert e méltóság akkori birto-kosa, Aétius, csupán a hunoknak köszönhette hatalmát. Ezek t. i. nem a nyugatrómai császárnak, hanem Aétius személyének bocsátották rendelkezésére lovas hadaikat. És miért kellett volna ezt a monopóliumot a rómainak hagyni? . . . Elkerülhetetlen volt, hogy a barbárok katonai túlsúlya politikai téren is éreztesse hatását. Alarich és Athaulf már 400 körül mint germán királyok akartak nemzeti seregükkel a római hadvezetés helyébe lépni, és ez a terv Aétius után lépcsőzetesen meg is valósul Ricimer, Odovacar és Theoderich alatt: az első még megtűri maga fölött az árnyékcsászárokat, a második már eltörli őket, a harmadik pedig helyreállítja az egyensúlyt a germán katonaság és a római békeszervezet közt. De Attilának is lehettek ilyenféle szándékai: bizonyítja ezt legbizalmasabb embereinek, Orestesnek és Edekonnak szereplése Itáliában az ő halála után. Az első közülök akkor Aétius állását foglalja le magának, fiát pedig császárrá emeli. A másik, vele ellentétben, de a római jogszokás alapján, népét, mint szövetséges sereget telepíti be az Appenin félszigetre. Ez az ember Itália első germán királyának, Odovacarnak az apja.

Odovacar legyőzője pedig, Theoderich, Attila harmadik főemberének a fia. Különbösen is Itália sorsát ekkor a nagy király leghívebb népei, a szkirek, a rugiak, a keleti gótok stb. döntik el egymás közt.

Attila ilyen irányú tervei akkor ölthettek határozott formát, amikor a császár nővére, kezét neki ajánlva, segítségül hívja őt fivére ellenében. Attila ül. Valentinianustól hozományul birodalma felét, a galliai dioecisist követek s az ott letelepült germánokat akarja most leigázni, hogy Nyugaton az egyetlen számbajövő katonai tényező maradjon. Hogy is lehetett volna ezután megtagadni tőle Honoria kezét és társcsászárnak való elismerését? S hogy állhatott volna neki többé ellen a kelet, ahol a Theodosius alatt felburjánzott asszony- és eunuch-kormányzatra következő reakció éppen megszüntette a rettentően súlyos évi adó fizetését?!

E terv kivitelének diplomáciai előcsatározásaiban Aétius máris egyenrangú ellenfélnek mutatkozott. S amikor 451 tavaszán Attila hadai Franciaországba értek, sikerült Aétiusnak a maga oldalára vonni a nyugati gotokat, akiket eddig hún segítséggel tartott sakkban, sőt kívülük még a többi Galliában élő germán népeket is be tudta vonni e koalícióba, úgy hogy legalább oly erős lett a serege, mint ellenfeléé. Attila hiába csalogatja ki színlelt visszavonulással a másik hadat Orleáns mellett elfoglalt erős állásából. Már az ő csapatai nagyrésze is nehéz germán gyalogságból és lovasságból állott, mint Aétius serege, s így kénytelen volt az ide-oda hullámzó hún harcmodor helyett, germán módra, egyetlen súlyos összecsapásban kockára tenni hadiszerecséjét. A csata vezetése teljesen kiesett mindkét vezér kezéből, mert a szembenálló harcosok száma többszörösen fölülmulta az akkori seregek szokásos létszámát (a 20—30.000 főt). A

Troyes közelében fekvő Mauriacum mellett végbe ment rettentő méészárlásban eleinte egyik fél sem hátrált meg, majd az éj folyamán felbomlik Aétius hada. Attila tehát győztesként marad a harctéren, de mégis ő az igazi vesztes, mert támadásának semmi eredménye sem lett. Azért eszébe sem jutott, hogy elálljon terveitől. 452-ben új sereget vezet Itáliába. Itt annyira nincs ellenállásra képes erő, hogy Aétius csak menekésre gondolhat, mikor Milano és Aquileia a bosszú martalékai lesznek. Valentinianus engedékenysége most annyiban kielégíti a hún királyt, hogy visszavonul, a végleges békekötést azonban Honoria kezétől teszi függővé. Csakhogy a következő évben hirtelen meghal és birodalma hamarosan szétesik fiainak trónviszályában. A hún uralkodóréteg apró koczacsoportjait lerázzák a leigázott tömegek, s maradványaik elmenekülnek. A mai Magyarország száz esztendőre germán birtok lesz.

A 453 UTÁN következő háborúban az a győztes népcsoport foglalja el az Alföldön a húnok helyét, amelynek a gepidák állnak az élén. Ennek a szövetségnek ellensúlyozására telepíti be Marcianus kelet-római császár Pannóniába a keleti gótok zömét, amely eddig a Kárpátoktól kezdve a Donig Déloroszországban élt, hún uralom alatt. A bizánci politika a következő száz évben állandóan avval egyensúlyozza ki a mai Magyarországon élő germán törzsek nyomását, hogy egyik felület állandóan a másik ellen nyergeli. A gótok ellen a gepidák vezérlete alatt most egész népkoalíció tömörül, de nem bírnak velük, valamint Attila fiai is hasztalanul jönnek vissza kétszer is a Dnyepri vidékéről, hogy leigázzák őket. Csakhogy a

gótok életét is rendkívül megnehezíti ez az állandó feszültség és nyugtalanság: hiába arattak 470-ben nagy győzelmet szomszédaikon, a következő évben már átkelnek a Dunán és bizánci területen keresnek maguknak elképezkedést.

A gepidák most átnyúlnak a Duna jobbpartjára és birtokukba veszik a mai Horvát-Szlavonországot. Már a keleti gótok is azokat a részeit szállták meg Pannóniának, amelyeken a romanizált lakosság még vegetált, a Dráva-Száva közét s innen fel a Balatonig nyúló vidéket. A germánság most már nem pusztítja ok nélkül a romanizmust, mert tudja, hogy ennek mezőgazdasági és ipari termelése nagyszerűen kiaknázható; már tudják, mit ér a szervezett társadalom. Az arianus kereszténység, melyet akkor már mind a két említett germán nép felvett, szintén nagyon segített a barbár hódítók és romanizált alattvalóik között tátongó szakadék betöltésében, Sirmiumban külön gepida fejedelemség alakult, s ez elsősorban a romanizmus maradványain élőködhetett, a régi lakosság ipari s földművelő munkáját kihasználva. 488-ban ugyan a: Itália elfoglalására induló keleti gótok itt keresztültörrik a gepidákon magukat, de ezek uralma megmarad Sirmiumban 504-ig, mikor a császárt vesztett római Nyugat még egyszer kinyújtja kezét Pannóniáért. Nem a germán ldrály a hódító, hanem az az új itáliai állam, melyet a békeművét végző rómaiból s a civilizáció életmenetét karddal védő gótból kovácsolt össze a nagy Theoderich. A félsziget rómaiságát és germán urait hazafias öröm forrasztja egybe e foglalás nyomán. „Az elmúlt időkben Sirmium Itália végbástyája volt,” mondja Ennodius püspök ez alkalomra írt ünnepi üdvözlő beszédében, „ahol a régi uralkodók örködtek, hogy a szomszédos törzsek összegyűlendő keserősége a rómaiság testére ne zúdulhasson. Csak az újabb

kormányok bűnös hanyagsága miatt került ez a gépidák keiére .. ., de most újra limes-éig ér a római uralom és a régiek módjára rendeleteket szabsz a sir-miumiaknak, Theoderichem ..

Csodálkozva állapíthatjuk meg a gót király megmaradt rendeletéből, hogy a Dráva-Száva közén a népvándorlások tenger pusztítása után is még egész sereg római telep él, a régi városi tanácsnoki renddel, a *curiales-szel* az élén, úgy, hogy itt is olyan gót-római igazgatást rendezhetnek be, mint Itáliában. Rendezett gazdasági viszonyok következnek itt is, helyreáll a pénzgazdaság, sőt pénzverdét is állítanak fel, melynek veretei az akkori gyakorlat szerint előlapjukon a bizánci császár képét, hátoldalukon pedig a gót király monogramját viselik. Tudnunk kell, hogy ez a római-germán szervezet, bizonyára valamivel durvább formában, 536 és 567 közt is tovább él, amikor a Justinianus hadai elől visszavonuló gótok helyébe újra a gepidák veszik vissza Sirmiumot. Legújabbban a Sarajevo melletti Breza keresztény bazilikájának maradványai mutatták meg, milyen erős volt a VI. század e római-germán kultúrvegyüléke. Esztergályozott törzsű, ékrovással díszített fejű, fatechnikára szabott, de kőből készített oszlopokon e germán vonások késő-római ornamentikával vegyülnek, az oszlopdobokon pedig latin nyelvű firkálások mellett germán rúnákat találunk! Hogy ennek a sajátos keverékcivilizációnak itt vége szakadt, abban nemcsak új népek támadásainak volt része: a romanizmust az itáliai bázis tönkrementése sorvasztotta el végleg, a germán foglalatokat pedig a bizánci politika örölte fel.

A legnagyobb volt itt Justinianus tévedése, aki-ben mégegyszer fellángol a római viláгурalás szelleme. Mint egy új Valentinianus, bámulatos erőfeszítéssel végigépítteti erődökkel a Dunavonalat egész Belg-

rádíg, de ahelyett, hogy Pannónia reorganizációjával szilárdítaná meg e front nyugati végét, a barbárok-nak engedi át Magyarországot és csak Itáliát veszi vissza. Így nemcsak a dunai erőrendszer balszárnya lóg a levegőben, de nem teremt Itáliával sem szerves szárazföldi összeköttetést. Itáliának ezért el kell vennie számára. A földközi-tengeri terjeszkedés régi, hamis gondolata újra megöli az organikus berendezés lehetőségét s az imperium visszaállítását. Mikor Justinianus erre rájön és legalább Sirmiumot követeli vissza a gepidáktól, már későn van. A bizánci őrség 15 évig tudja csak tartani a várost, melynek elfoglalása 582-ben örökre véget vet az ókori világnak e földön. „Segítsd meg Uram a rómaiak országát és pusztítsd el az avarokat,” karcolja téglára egy bizánci katona a hosszú avar ostrom ideje alatt. Ez a véletlenül megőrződött felírás a rómaiság utolsó jajkiáltása hazánkban.

CSAK AZT NÉZZÜK MÉG, hogyan cserélt újra gazdát a történelmi Magyarország területe.

A gepidáknak az itáliai gótok letörése után új ellenfele támadt egy másik erőteljes germán népben, a longobardokban. Eleinte még jó viszonyban vannak: Theodebert, a nagy tervekkel teli frank király, mindkettőjünkkel szövetségben akarja a bizánci birodalmat megdönteni. De a császár 548-ban a Dunántúlra telepíti őket és így, a drávai határ mentén folyton surlódva, tűrhetetlen lesz a helyzetük egymással szemben. Egyedül nem tudják legyűrni egymást. Bizáncnak jobb, ha mind a kettő gyöngül, s így a longobardok a nemrég megérkezett avarokat hívják segít-

segül. Ezek azonban csak avval a föltétellel jönnek segítségükre, hogy a gepidák országát majd ők tartatják meg, s ezért a gepidák tönkretétele után a longobardok tényleg kénytelenek Itáliába vándorolni (568 Kr. u.)

Így új, Európától teljesen idegen, keletázsiai nép veszi birtokba a magyar Alföldet és a rónaságot körülölelő hegykoszorút. Az avar jó ideig az ázsiai steppe-világ vezető népe volt, amíg a türkök meg nem semmisítették uralmát. Néhány esztendei vad rohanással érkezett meg Kína széleiről Dél-Oroszországba. Török nyelvű, de erősen mongol fiziognomiájú nép: iparművészete nagyszerű maradványa az ősi szkita állatornamentikának, hellenisztikus elemekkel tarkítva. Semmi köze a római civilizációhoz, idegen a pénzgazdaságtól és mindentől, ami Európa sajátja. Azonban a Fekete-tenger mellékén rácsapott az avar fergeteg egy török népre, a kuturgur-bolgárra és néhány vele rokon törzsrre, amelyek régen itt éltek már s át voltak bizánci hatásokkal itatva s magával ragadta őket. Ezeknek is jelentős számú ingó emlékeit ismerjük Magyarországról. Roppant érdekes az az emlékcsoport, amely a Pécs és Keszthely környéki rómaiság VII. századi életjeleivel együtt germán, kuturgur és bizánci-keresztény kulturelemeket olvaszt szervesen össze. A Pécs nevében élő „öt-templom” a Kr. u. IV. században épült és az egész népvándorlási korszakon keresztül használt keresztény szentélyek emlékét őrizte meg; itt az ősi illyr lakosság maradványai éltek tovább az új hódítókkal együtt. Országunk nyugati szegélyén és a Dráva vonalától délre pedig még a romanizált lakosság megmaradását is bizonyítják a városnevek. Egy új keverék-civilizáció kialakulásának határozott körvonalait kell ebben látnunk.

Az új jövevények közül a kuturgur-csoport erős bizánci hatás alatt már régen megérett a kulturáltabb életre. A leletek tanúsága szerint könnyebben keveredett a többieknél a régi telepésekkel, kereskedő szeleme volt és a pénzzel jól tudott bánni. Csakhogy az igazi avarok nem idomultak ehhez és így nem verhetek gyökeret a dunai világban.

Az avar foglалás még más népelemeket is magával sodort. Ugyanis minden pusztai nép nemcsak pusztá zónával, hanem számára értéktelen idegen népek embersövényével is körülbástyázta magát. Az avarok erre főleg a szlávokat használták fel, egy indogermán népet, amely sokáig a zord északi régiókban visszamaradva, nem juthatott a fémkultúrák magasabb műveltségéhez. Amikor azután a germán délre-vándorlások folytán fokozatosan kiürülnek a tőlük délre fekvő országok, ők is elkezdnek lefelé húzódni. A IV. században a virágzó fekete-tengeri gót királyság a messze északon már szláv népeket is hódít; de a gót népcsoport távozása és a húnok összetörése után mind közelebb jutnak ők is a délorosz síksághoz. A VI. század elején előretolt törzseik, az antok és szklavenek már a Visztulától a Dunatorkolatig húzódnak Erdélytől keletre: itt kapják őket az avarok, akik maguk köré plántálják őket minden irányban. Más törzseiket pedig Bizánc telepíti le a déli határon.

Mikor a Nyugat újra magára talál kétszáz év múlva, mindjárt újra harcba indul Pannóniáért. Nagy Károly vet véget az avar uralomnak, s a fellélegző, fokozatosan kulturálódó szlávok fénykora következik itten. Pannónia népei közt még az elfajult romanizmus nyomait is megtaláljuk a krónikák adatai közt. De Bizánc is kinyújtja erre még mindig elég hatalmas kezét. És újra feléled Kelet és Nyugat vitája ezért az országért s folyik egész addig, amíg Szent István vá-

lasztása a Nyugathoz láncolja a honfoglaló magyarok országát.

BENNÜNKET is annak a római múltnak gyökérszállai kötnek a Nyugathoz, mely most előttünk felárult.¹

TÁJÉKOZTATÁS

A FORRÁSANYAGRÓL, FELHASZNÁLÁSÁNAK MÓDJAIRÓL,
A MODERN SZAKIRODALOMRÓL

A mi tanítóink az úgynevezett „pragmatikus” történetírást állították eléink, mint a történelem főmábaöntésének ideális módját. Ez a tudósnemzedék főkötelességét az irodalmi források gondosan latolgatott adataihoz való teljes, szinte a félénkségig menő ragaszkodásban látta. Ez nagy és maradandó erénye volt, de nagy gyengéje is. Ugyanis a megmaradt források szórványos adatai csak igen csekély töredékét tükröztetik vissza egy kor arculatának, a fejlődés vonalainak, az eseményeknek és állapotoknak, stb. így, aki ezekkel az adatokkal megelégszik, a saját kezét köti meg. Ugyanis amit a történetírónak keresnie kell — s éppen az teszi a historikust, hogy tudja, mit keressen, — az az *élet* a maga számtalan vonatkozásában és sokrétű fejlődésében. A múlt élete a történelem, s ezért nem lehet materialista a történész, mert a szellemi jelenségek hatóereje nélkül nincsen élet. Sőt a legbámulatosabb dolog az, hogy egy politikai jelszónak, vagy egy erkölcsi fogalomnak stb. ép-

¹ Ez a kis áttekintés egy régen készülő nagy munkának vázлата.

pen olyan fejlődési fokozatai vannak a tömegek gondolatvilágában való kialakulásuk és elkopásuk folyamán, mint egy húsból és vérből való testnek. Azonban a matériát sem szabad kikapcsolnunk: a szellem-történet divata az irodalomtudományban joggal követelheti magának a döntő szót, a törtélemben kizárólagos érvénye nem lehet.

Világos tehát ma már előttünk, hogy a pragmatizmusnak az irodalmi források — sokszor nagyképű — boncolgatásában való kimerülése mennyire nem tudta felölelni a törtélemben egész területét. Nyilvánvaló egyúttal annak a régi felfogásnak a téves volta, hogy az írott hagyományt megelőző idők kívül esnek a törtélemben, téves volt tehát az a dogma is, hogy ami az irodalmon kívül a múltakról tanúskodhat, az nem tartozik a törtélemben. Ellenkezőleg áll a dolog! Éppen az emlékszerű kútfőknek mind rendszerebb bevonása a törtélemben hozta meg az utolsó évtizedekben a legnagyobb haladást, úgy hogy ezek következetes felhasználása ma már alapvető követelmény. Ez hatalmas megterhelést és munkatöbbletet jelent. De hiába roszálják meg a specialisták a régészeti, éremtani, stb., stb. anyagot, az ő szempontjuk más, s ezért a törtélemben ismernie kell a sajátos módszereket minden téren; legalább annyira, hogy a mások munkamódszerét ellenőrizhesse és a hibák forrásait felismerhesse.

Majd negyven esztendő telt el a honfoglaláselőtti Magyarország törtélemben utolsó számottevő összefoglalása óta. Ez Fröhlich Róbert, Kuzsinszky Bálint és Nagy Géza becsülést érdemlő áttekintése volt a Szilágyi-féle Magyar Nemzet Törtélemben első kötetében. Többféle oka van annak, hogy egy újabb szintézis oly sokáig késik. Az egyik az, hogy a magyar középkor kutatói a legújabb időkig nem követték

elég rendszeresen a magyarságtól e földön talált s meghódított népelemek nagy szerepét nemzetünk kialakulásában, vagy legalább is nem igyekeztek a honfoglalás előtti idők állapotait szervesen egybekapcsolni a 896 utáni korszakkal. Mulasztásról beszélni nem lehet, inkább arról van itt szó, hogy — a tudományszakok általános elszigetelődésének periódusában — a foglalás előtti idők kutatását nem a maguk feladatának, hanem inkább a régészek munkakörének tartották.¹ Másrésztől az ókori historikusok és a görög latin filológusok is csak az utolsó években eszméltek arra, hogy mily nagyszerű problémákat nyújt a hazai nézőpont számukra.² A legutóbb beállott örvendetes és nagy változásról az alább következő rövid tájékoztatás adhat számot.

Hangsúlyoznunk kell azonban még, hogy az érintett régebbi felfogás hibái nem hazai sajátosságok. Egészen általános oka volt annak, hogy az elmúlt generációban nem született meg a hazai ókor törtériájának, mint öncélú tudományszaknak, önálló művelése. A kutatók szempontja ugyanis a római államhatalom befolyása alatt élő antik írók Róma-centrikus nézőpontjával volt azonos és ebből a szemszögből a provinciális fejlődésnél százszor fontosabb volt a császárok személyéről feljegyzett sok haszontalan intimitás, vagy az udvari cselszövényekről fennmaradt nagyszámú anekdotaszerű apróság. Nem kétséges, hogy a császárkor generális távlatai mindig egy középponti nézőpontról lesznek csak megfoghatók, de láttuk, hogy ez a súlypont hogyan csúszott el Rómától mind erősebben a határok felé. Ma már világos, hogy

¹ Bővebben szóltam e dolgokról: Budapesti Szemle, 1926, 344 és kk. 11.

² Arról, hogy a Kr. u. 3. században a vezérszerep a pannonoké, számos dolgozatom eredményei tanúskodnak.

az imperium Romanum igazi erőforrásai azok a nagy terítóriumok, amelyekből valójában összetevődött, amelyek egymásnak adták át vezetésének terhét s dicsőségét s amelyekre végül is szétszakadt. Ezek közül pedig nem volt utolsó a Duna-völgye.

Az antik Magyarország sorsával nemesak nálunk foglalkoznak. Nem fejtjük ki azt a magától értetődő körülményt, hogy az általános kutatás haladása a mi problémáinkat is mindjobban megvilágítja, de hangsúlyoznunk kell, hogy mind több részt kérnek ezekből szomszédaink. Mindig előkelő szerepe volt a Dunamedence történetének megírásában az osztrák tudósoknak. Fr. v. Kenner *Noricum und Pannonien c.* műve (1870) sokáig alapvető maradt, újabban R. Egger az Adria északi partjainak nagyvonalú ókori történetén dolgozik, Carl Patschnak a bécsi Akadémia értesítőjében és emlékiratai sorában megjelent tanulmányai pedig a délkelet-európai barbár népekről szintén igen fontosak, stb. A trianoni békében elvett területeink ókora iránt erősen érdeklődnek új birtokosaik is. A csehek közül Jós. Dobiásnak a Marcus háborúiról, Appianus Illyrica-jának forrásairól, a keleti vallásokról a dunai tartományokban stb. szóló tanulmányai mutatják, hogy komoly szintézis felé halad; az előző időkről Jan Eisner *Slovensko őskora c.* nagyszorgalmú összefoglalása (1933) ad áttekintést. Jugoszláviában a derék horvát Jós. Brunsmid nem ért el az összefoglalásig. A belgrádi Nikola Vulic német és francia folyóiratokban sok apró közleményt írt magyarországi tárgyú ókori kérdésekről is. Értékes tanulmányokat nyújtott a laibachi Balduin Saria. Már a románoknak is akadt elsőrangú tudósa a korán elhunyt Vasile Parvan személyében, aki a *Getica* és *Dacia* (Cambridge, 1928) c. műveiben rekonstruálta a dunai területek történetét. E termő fantáziával s

nagy tudással megírt könyvnek főmozgatója nemzeti érzelem: a hamisnak érzett erdélyi oláh-latin kontinuitás helyébe egy hihetetlenül szívós, napjainkig működő dák-továbbélést állítana. (Mindezek csak jellemzésül kiragadott példák és nem teljességre törekvő felsorolások.) De nézzük a saját tudásaink munkáját.

I. PRAEHISTORIA

Az őskori kutatás ismertetését csak néhány szóval érintjük, mivel ez a korszak nem tárgya, csak előzménye a bennünket ezúttal érdeklő kérdéseknek. A régi és az új ásatások között óriási a különbség. Régen csak lelettárgyakat kerestek, ma annak a *tény állásna* lehető legpontosabb felvétele a cél, amely a lelet helyén leolvasható. Ezeknek az összefüggéseknek felderítése rengeteg olyan feladatra is ráirányozta a kutatás figyelmét, amelyre régebben nem gondoltak: háztípusok és településformák, ősi földvárak stb. felvételére. Magában a leletanyagban kiemelkedő fontosságra jutott az agyagművesség. A kerámiai készítmények típusainak elterjedési statisztikája ma már oly nagyszámú előfordulási adatra támaszkodik, hogy segítségével már a fiatalabb kőkorban ú. n. kultúrkörök állapíthatók meg. E kultúrköröket természetesen nemcsak az edények, hanem a velük előforduló többi tárgyak típusai is jellemzik. Legújabban (p. o. Menghin, *Weltgeschichte der Steinzeit* c. művében) az a törekvés nyilatkozik meg, hogy a primitív ember életének a néprajzi kutatásból kibontakozó vallási, szociológiai stb. jellemvonásait ezen őskultúrák maradványainak magyarázatában is értékesítsék. A gazdag magyarországi anyag áttekintését elsősorban azok az új monográfiák könnyítik meg, amelyek Hampel József lassan elavuló nagy bronzkori összefoglalása mellé lépnek: Tompa Ferenc műve a szalagdíszes

agyagművesség kultúrájáról (1929), Márton Lajos áttekintése a La Tène-periodus (a kelták) emlékeiről, (I. kötet, 1933) stb. Banner János értékes ásatótevékenységéről is meg kell emlékeznünk. A szkíta-leletek igen bő gyűjteményét Fettich Nándor adta Rostowzew *Sythien und dér Bosporus c.* műve első kötetében. Az őskori régészet eredményeinek történeti értékesítéséről most (1933) jelent meg Tompa Ferenc hasznos áttekintése a Károlyi-emlékkönyvben.

II. A GÖRÖG BEFOLYÁS ÉS RÓMAI URALOM KORSZAKA

Annak, aki behatóbban akar az ebben a munkában tárgyalt problémákkal foglalkozni, néhány egészen friss összefoglalást ajánlhatunk, s ezekben megkaphatja a szükséges módszertani útmutatásokat és megtalálhatja az egész további szakirodalom bibliográfiáját is. A források ismertetéséhez és kezeléséhez legjobb szakszerű bevezetés az Arthur Rosenberg-féle *Einleitung und %luellen\unde zür römischen Geschichte* (1921).

A római történelem kitűnő, rövid áttekintését E. Kornemann műve nyújtja a Gercke-Norden-féle *Einleitung in die Altertumswissenschaft* III. kötetének 3. kiadásában. (J. Vogt—E. Kornemann, *Römische Geschichte*, 1933; külön is kapható). A tartományok osztályrészét a római történelem alakulásában Michael Rostowzew dolgozta ki pompásan a *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich c.* kétkötetes könyvében (1930).

Nézzük most a kutatás legfontosabb ágait.

AZ IRODALMI FORRÁSOK TANULMÁNYA

A klasszikus görög irodalomban a Duna vidéke nem reális megvilágításban tükröződik, hanem csak a képzelet kódén át. A mitikus világvégének

egyik helyhez való kötése p. o. az Istros tája. Majd mikor a kultúrájától megcsömörlött görögség a barbárokat az ősi aranykor romlatlan erkölcse őrzőinek szerette feltüntetni, az itt lakó népekre is ráfestik e romantikus színeket. De nagy befolyással volt a Duna-medence leírására a hippokratesi theoria is, melynek értelmében a különböző égövek lakóinak természete hasonul az illető zóna klímájához, s a szerint, hogy a világvégi hideg, vagy az ettől befelé eső mérsékelt övbe osztották be a vidékeket, kietlennek és zordnak, vagy dúsnak és barátságosnak festik. Ezt a felfogást öröklí a görögségtől még a római kor is, de öröklí még sokkal többet is. A klasszikus görög írók néprajzi leírásai tudniillik olyan dogmaszerű érvényben voltak a késői császárkorban is, hogy még a késő-római auktorok is átveszik tőlük az ezer év óta idejét múlt viszonyok ecsetelését, rég eltűnt népek említését, rendesen közvetve. Az északi népek jellemzése — mondom — Hekataios és Herodotos műveiben ká nonszerű tény maradt utódaiknál, akik a szkíták képét ráhúzzák minden utánuk feltűnő (északi) barbár törzsre egész a húnokig s még utánuk is. Egy példa: a nyereg alatt puhított húsról szóló mesét, mellyel még bennünket is gúnyolnak, a szkíták leírásából vették. (Valójában a megfagyott húsnak az elejtett állat bőrében való felmelegítéséről lehetett itt szó, amelyre az ember combjaival ránehézkedett s gyúrta, úgy mint ezt a germánokra is ráfogja egyik latin auktor.) Ennek az irodalmi tipológiának kielemezése, a közhelyek elválasztása a valódi, primár forrásoktól, egyik legsürgősebb teendőnk. Ezek a sablonok különben az egyéniségek leírásában is jelentkeznek, s ezekről is le kell húznunk e kényszerruhát.

Tudnunk kell azt is, hogy az ókori Magyarországról megemlékező antik irodalomnak csakis csekély

töredéke maradt reánk. Elveszett a Trogus Pompeius *Philippicæ*-jének 32 könyve, amelyben a fennmaradt prólógus szerint az *origines Pannoniorum* s az *incrementa Dacorum* is ábrázolva voltak. Nincs meg Livius 131. könyve, mely jórészt csak Octavianus pannoniai hadjáratát tárgyalta, vagy a dalmata harcot tartalmazó 132. és a Tiberius pannon háborújáról szóló könyv. Elenyésztek még Augustus memoárjai is, amelyekből Appianus és mások az ő pannoniai harcait kivonatolták. S nem tudjuk, hogy megírta-e Velleius Paterculus azt a nagy művét, amelyben — mint ránkmaradt kis munkácskájában ígéri — Tiberius pannon hódítását szándékozott az utókorral megismertetni. Plinius nagy műve a germán expedíciókról elveszett. Elvesztek nagyrészt Tacitus munkái is. Nem ismerjük Traianus emlékezéseit diadalmas dák hódításáról, valamint utódának Hadrianusnak, s a Pannóniában császárrá kikiáltott Septimius Severusnak feljegyzéseit sem. Csak egy plagizátor silány kivonatában maradt meg számunkra Marius Maximusnak, a Kr. u. II. század legnagyobb történeti életrajzírójának műve, s teljesen megsemmisült a következő idők legfontosabb forrása, Ammianus Marcellinus históriájának első fele. E rettentő pusztulás kelthette azt a látszatot, hogy a mi Pannóniánk valami teljesen elhagyatott zuga volt a birodalomnak, holott majdnem minden császár megjárta és jól ismerte ezt a földet egészen addig, míg Avitus 455-ben utolsónak tette ide lábát az imperátorok közül.

A történelem résztudományai közül azokat, amelyek elsősorban az emlékszerű forrásokból veszik anyagukat, alant a régészet keretében tárgyaljuk. Az ókori Magyarország társadalom- és gazdaságtörténete egészen elsőrangú feladatokat nyújtana, de el van hanyagolva. Ezért inkább a történeti nyelvészetről

szólunk néhány szót. Az utolsó évtizedben különösen a hely- és személynév kutatás módszerei mélyültek el, úgy hogy a római hódítás előtt itt élő lakosság fajisága szempontjából, azután a birodalom összetörése után beállott sötét kor megvilágítására rendkívüli fontosságú eredményeket várhatunk itt. Melich János összefoglalása a *Magyar nyelvészet kézikönyvében* szű lárd alapvetés a további munkához. Kevés közvetlen adatot szolgáltat nekünk az ókori történet egyik nagy, újonnan nyitott aranybányája, a papyrus-kutatás. Nemrég azonban az angol Bell közzétette egy alsó-dunai cohorsnak Egyiptomban elvesztett anyakönyvét, amelyből szépen kidomborodik e katonai csapatok funkciója. Megtudjuk, hogy béke idején hogyan szórták őket szét őrszolgálatra, — a helytartó személyes szolgálatára, bányákba és üzemekbe, hogyan vezényelték őket útépitésre és egyéb közmunkákra s járőrözésre a barbároknek a Duna balpartján lévő földjére. A katonai egységekről megmaradt számtalan apró feliratos adat s összefüggéseik vizsgálata az irodalmi hagyománnyal egészen külön embert kíván és Ritterling nagyszerű „legio“-ja mutatja a Pauly-Wissowa-féle *Realenzyklopädie der klass. Altertumswissenschaftban*, hogy milyen nagyszerű eredményekre vezethet ez az aprólékos gyűjtő-rendező munka. Nem mulaszthatjuk el kiemelni annak a történeti tudománynak felvirágzását sem, mely a legtöbb alkalmat nyújtja, hogy tartományaink szellemi életébe betekintést nyerhessünk. Ez az Usener, Dieterich, Wissowa, Cumont, Weinreich stb. munkásságával felépített vallástudomány. Kerényi Károlytól várjuk a pannoniai népek vallásának első igazi összefoglalását, Láng Nándor pedig a keleti vallások szerepét világítja meg hamarosan megjelenő munkáiban. Buday Árpád a thrák lovasistenségekről értekezett több fontos dolgozatban.

Minden olyan ókori feliratot, amely maradandó anyagon van, az epigráfia tudományszakának körébe utalunk. Ennek maradandó bázisa a *Corpus Inscriptionum*, a Mommsen vezérlete alatt kiadott óriási arányú feliratgyűjtemény, amelyhez a Dessau-féle válogatott inskripciók, a Diehl-féle keresztény feliratgyűjtemény stb. járulnak. Magyar nyelvű kézikönyvét az epigráfiának Buday Árpád írta meg. Az ezrekre menő pannoniai és dáciai feliratok kiadásában a hazai kutatás — Torma Károlyé és Kuzsinszky Bálinté e téren a legnagyobb érdem — mindig kivette a részét; Zágrábban Brunsmid József, Carnuntumban és Vindobonában főleg Bormann iskolája végzett pompás munkát. Most e sorok írója készíti elő a (pannoniai) *Corpus* új kiadását. A rengeteg sírkő, százféle istennek szentelt oltár, szobor-felirat, épületek keletkezését megörökítő emléktábla, katonai elbocsátó-okmány stb. elsősorban a kisemberek életébe világít bele, de az állami adminisztráció bonyolult gépezete is nyomon követhető belőlük, s néha nagy történelmi események is visszatükröződnek bennük.

Az ókori numizmatika főfeladatai nálunk a következők: a hozzánk áramlott görög pénzforgalom feldolgozása, a hazánkban lakott kelta törzsek gazdag pénzverésének kiadása, — ezen a téren Gohl Ödön működése alapvető, s részben neki köszönhető a *Gróf Dessewffy Miklós barbárpénzei* c. mű is. A római pénzforgalom gyökérverését, vérkeringésének nyilvánulásait és tönkrejutását, az antik pénzhamisítást is nyomon követte kutatásunk. A Pannóniában vert római pénzek teljes gyűjteményét *Siscia* címen indítottuk meg a Numizmatikai Közlönyben. A későbbi császárkor inflációs aprópénzből annyi-félét vertek itt, hogy a tízezret biztosan meg fogja

haladni a másfél évszázad alatt vert összes változatok száma!

Az archeológiára térve át, fájdalmasan nélkülünk még olyan magyar összefoglalást, mint a német *Germania Romana*, a Déchelette-féle francia *Manuel d'archéologie* 5. kötete, vagy az angliai római régészetnek Collingwoodtól való új kézikönyve. De már bőven halmozódik az anyag egy ilyen összefoglalásra az *Archceologiai Értesítő*, az *Archceologia Hungarica*, a *Budapest Régiségei*, a kolozsvári s most szegedi *Dolgozatod*, a *Dissertationes Pannonicce* s újabban az *Egyetemes Philologiai Közöny* kötetében.

Elmaradtunk a nagy határmenti erődrendszernek, a limes-nek rendszeres felkutatásában is, amit legújabbban a főváros környékén Nagy Lajos, Dunabogdányban, Pentelén és Ószőnyben Paulovics István művel a legtöbb eredménnyel. Az osztrákok Pannóniából elsősorban a carnuntumi (Deutsch-Altenburg) és a bécsi táborokat ásták fel, illetve kutatták a mi aquincumi ásatásainknak megfelelően. A németek *Obergermanisch-ratischer Limes*-ének 44 kötetben kiadott bámulatos munka teljesítménye elérhetetlen példa még számunkra. (Részletes ismertetését adta Buday A. a kolozsvári *Dolgozatok* I. kötetében.) Ugyancsak az elején állunk még a római városok felírását, a gazdaságok központjain állott villaépületek felfedezését, az útrendszer feltárását illetőleg. A múzeumokat gazdagító temetőásatásokból is kevés még a kívánatos pontosságú.

A topográfiára, azaz helyrajzi megállapításokra nézve Finály Gábor térképe a legszebb eredményünk, az akadémiák nemzetközi szövetségének új *Orbis Romanus*-ába pedig egy tanítványom készíti elő a pannoniai részt.

A császárkori művészetben és iparművészetben a

klasszikus elemeken kívül az illyr és kelta őslakosság formálóakarata is kifejezésre jut. Ezen a téren szép eredményekkel dicsekedhetünk, melyeknek értékét nagyon emeli az a tény, hogy nem elvont esztétikai mérlegelésekről van itt szó, hanem a kultúráramlatok és hatások kiválasztásáról. Ezen a téren Hekler Antalé a kezdeményezés érdeme, aki a *Strena Buliciana* c. emlékkönyvben foglalta össze megfigyeléseit. Tanítványai közül Erdélyi Gizella vette fel munkája fonálát. Újabbán Nagy Lajos adott ily áttekintést a Magyar *Nemzet Története Vereczkétől napjainkig* c. mű I. kötetében (1930). Neki köszönhetünk ezenkívül egész sor kitűnő dolgozatot a pannoniai festészetről (Röm. Mitt. 1926), mozaikokról, a kőfaragóműhelyekről, azonkívül a stukkópárkányokról, vésett üvegekről, az áttört fémdíszítésekről, stb. (többnyire az Arch. Ért. újabb köteteiben).

Külön résztudománnyá nőtt az utolsó évtizedekben a rómaiak porcellánjának, a „terra sigillata” edényeknek kutatása. Kuzsinszky Bálintnak a legkorábbi sigillatákról írott tanulmánya és az aquincumi fazekasnegyed műhelyleleteiről szóló pompás kötete (Bp. Rég. XI.) mellett Nagy Lajosnak nagy összefoglalása van sajtó alatt (Frankfurtban) a pannoniai kora-császárkori szürke, benyomott díszű agyagművességről, egy másik a győri sigillatákról s az Értesítőben is értékes dolgozatai jelentek meg e tárgykörből.

Evvel korántsem merítettük ki e sokfelé szétfutó munkálkodás ágait: Hoffiller Viktor tanulmánya a fegyverekről, Láng Margit cikkei a pannoniai viseletről és sok más is illusztrálhatná ezt. A keresztény régészet állásáról hamarosan megjelenik Nagy Lajosnak rendszeres áttekintése Frankfurtban. A rómaiaktól meg nem szállott Nagy-Alföld császárkori leleteiről most Párducz Mihály értekezése (1932) tájékoz-

tat, a nagy debreceni temetőkről az ásatást vezető Zoltai Lajos számol be.

Emellett ne feledkezzünk meg arról a sok érdemről, amelyet Torma Károly, majd Posta Béla és iskolája Erdély rómaikorának feltárásával szereztek s amelynek nagy jelentőségéről e rövid említés bizonyon nem nyújt fogalmat.

A NÉPVÁNDORLÁS KORA

Ez a korszak nálunk hosszabb volt, mint bárhol Európában: vagy 500 esztendeig váltották egymást a népek, melyeknek hagyatéka — Kínától Skandináviáig — a legkülönbözőbb kultúrelemeket tartalmazza. Minket ezúttal csak a római vonatkozások érintenek, amelyekről *Untergang dér Römerherrschaft* c. könyvem (két füzet 1924 és 1926-ban jelent meg, a harmadik előkészületben) igyekszik beszámolni. De a rómaiság végső küzdelmeit és a bizánci behatásokat csak a barbár emlékek gondos vizsgálatával fedezhetjük fel. Nagyszerű alapul szolgál erre Hampel József testes műve, *Alttertümer des frühen Mittelalters in Ungarn* (1905), mellette Posta Béla, Nagy Géza, Supka Géza, Fettich Nándor és Takács Zoltán munkássága említendő. A germánok emlékeiről haladást jelentő munkák: Kovács István jelentése marosszentannai ásatásairól, Fettich publikációi a szilágysomlyói kincsről, a herpályi pajzsdudorról, a germán állatornamentika 2. stílusának eredetéről, stb. A húnok emlékeinek kiválasztását legutóbb (1932) alulírott kísérelte meg. Az avar-bizánci kapcsolatokkal Fettich számos munkája, Csallány Dezső disszertációja, s a Minns-emlékkönyv részére írott cikkek foglalkoztak utoljára. Értékesek Cs. Sebestyén Károlynak tanulmányai, amelyekben néprajzi tudását támogatja alá a régészeti eredményeket.

E kiragadott példák remélhetőleg fogalmat nyújthatnak a feladatok sokaságáról és jelentőségéről, s talán némi betekintést is nyert általuk az olvasó a kutatás állásába.

Meleg szeretettel kell megemlékeznünk azokról a 'nemzet napszámairól', akik önzetlen tárgyszeretből és égő lelkesedéssel — a hivatalos fórumok többkevesebb megértésére rendszeren csak utólag támaszkodva — megalapították vagy nagyra növesztették vidéki múzeumainkat. Gyulafehérvárt Cserni Béla, Kassán Mihalik József, Varjú Elemér és Winkler Elemér, Temesváron Berkeszi I., Versecen Milleker Bódog, Pécsen Szőnyi Ottó, Székesfehérváron Marosi Arnold, Szekszárdon Wosinszky Mór, Sopronban Bella Lajos, Sümegen Darnay Kálmán, Szombathelyen Kárpáthi Kelemen, Miske báró és Horváth Tibor Antal, Keszthelyen Lipp Vilmos és Csák Árpád, Győrött Börzsönyi Arnold és Lovas Elemér, Esztergomban Balogh Albin, Veszprémben Laczkó Dezső és Rhé Gyula, Komáromban Alapi Gyula és Kállay Ödön, Miskolcon Leszih Andor, Kecskeméten Kada Elek és Szabó Kálmán, Debrecenben Zoltai Lajos, Nyíregyházán Jósa András és Kiss Lajos, Szegeden Móra Ferenc, Szentesen Csallány Gábor stb. szereztek el nem évülő érdemeket.

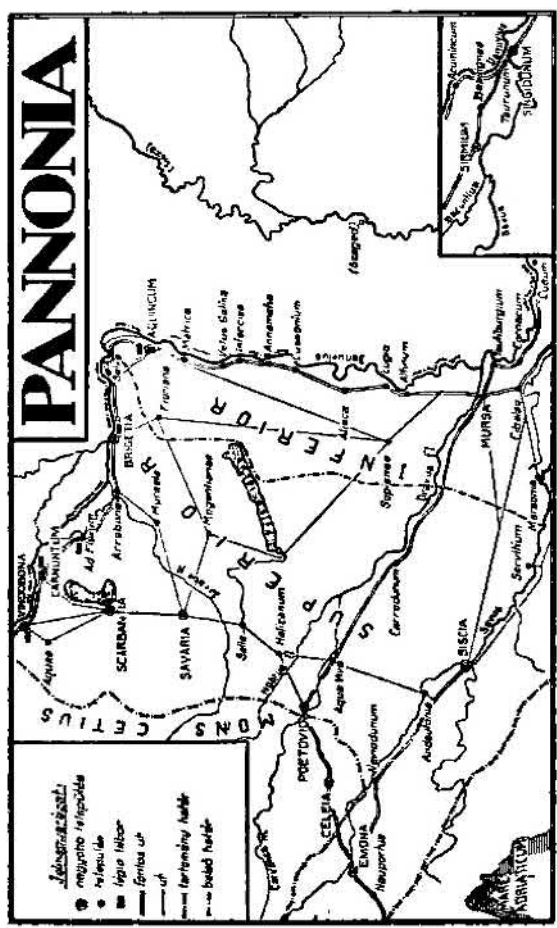
*

E kis kötetet szeretettel ajánlom Láng Nándornak, Kerényi Károlynak, Nagy Lajosnak és Paulovits Istvánnak, igaz barátainak és támogatóimnak.

MUTATÓ

- Aquileia 12, 16-17
 Arianizmus 41-45, 57
 Augustus 18
 Avarok 59 és köv., 74
 Bányászat 27
 Bizánc 5, 36, 48, 50, 56, 57,
 59, 60, 69, 74
 Bójok 10, 15
 Bronzkor 5, 66
 Burvista 7, 10, 15
 Dákok, Dácia 6, 7, 15, 16,
 26, 27, 28, 30-31, 37
 Dalmaták 14, 18
 Epigráfia 71
 Gepidák 56-58, 59, 60
 Gótok, germánok 29, 30,
 44, 46, 47, 48, 50, 54,
 56, 58, 74
 Görög földleírás 6, 7, 67,
 68
 Hadjáratok (Pannóniát
 érintő) 14, 15, 18, 46
 Hellenizmus 7
 Húnok 46, 48 és köv.
 Illyrek 5, 6, 9, 13, 60, 73
 Illyrikum 33, 34, 37, 38, 39,
 47
 Katonai megszállás (római)
 18, 19, 70
 — reformok 30, 37
 Keleti vallások 22, 70
 Kelták 7, 9, 10, 23, 67, 71,
 73
 Kereskedelem, utak 10, 11,
 12, 16, 17, 20, 72
 Kínaiak, Kína 51-52, 60
 Kőkor 4, 66
 Limes 20, 38, 47, 58, 72
 Longobardok 59
 Nyelvészet 70
 Quadok 20, 26, 46, 48
 Pannon császárok 34, 35,
 36, 38
 —ia berendezése 21, —iai
 egyházfők 41, 44
 Pénzverés, —gazdaság 11,
 51, 58, 71
 Roma-centrikus tört. szemlé-
 let 64
 Romanizmus 24, 25, 39, 57,
 58
 Scordiscusok 10, 13-14
 Sirmium főváros 40, 42, 43,
 57-59
 Siscia 14, 16, 17, 18, 22
 Szarmaták (iazygok) 19, 20,
 26, 46
 Szkíták 9, 67
 Szlávok 61
 Városok alapítása 22
 Valéria 47
 Világkrízis (a III. sz.-ban)
 32

PANNONIA

- Legend:**
- **Capitulum**
 - **oppidum**
 - **vicus**
 - **via**
 - **frontier**
 - **border**

Macedonia
SIRIA
Thracia
SICILIA

ADRIATICUM
MARE

